

Yashoda Girls' Arts & Commerce College

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

NAAC Accreditation B++ with 2.82 CGPA

Sneh Nagar, Wardha Road, Nagpur. 440015

3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes /books published and papers published in national/international conference proceedings per teacher during the year (2017-2018)

3.3.2.1 Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/international conference proceedings during the year

Year	2017-2018
Number	17

PRINCIPAL
Yashoda Girls Arts & Commerce College,
Sneh Nagar, Nagpur-15

1. **Name of the Teacher :** Dr Pramod Fating, & Amita Raghatare (Department of Commerce)

Title of Paper: -

Title of Book: Vyavasayik Sandeshwahan Ani Vyavasthapan

Name of Publisher: Nagpur: Sir Sahitya Kendra

Year of Publication: 2017

ISBN No. : 978-81-935357-1-4

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार
बी. कॉम भाग २ (तृतीय सेमीस्टर) तसेच संपुर्ण महाराष्ट्रातील इतर
विद्यापीठांना उपयुक्त

व्यावसायिक संदेशवहन आणि व्यवस्थापन Business Communication and Management

डॉ. प्रमोद ग. फटींग

एम.कॉम.एम.ए. (अर्थ) एम.फिल.पीएच.डी
यशोदा गर्ल्स कॉलेज नागपूर

डॉ. अमिता ढा. रघटाटे (तलमले)

एम.कॉम., एम.फिल., बी.एड., एम.सी.एम. एम.ए. (अर्थ.),
पी.एच.डी., सेट (कॉम)
राधा महाविद्यालय, नागपूर

सर साहित्य केंद्र, नागपूर

प्रकाशक :

संजय ठाकरे

सर साहित्य केंद्र

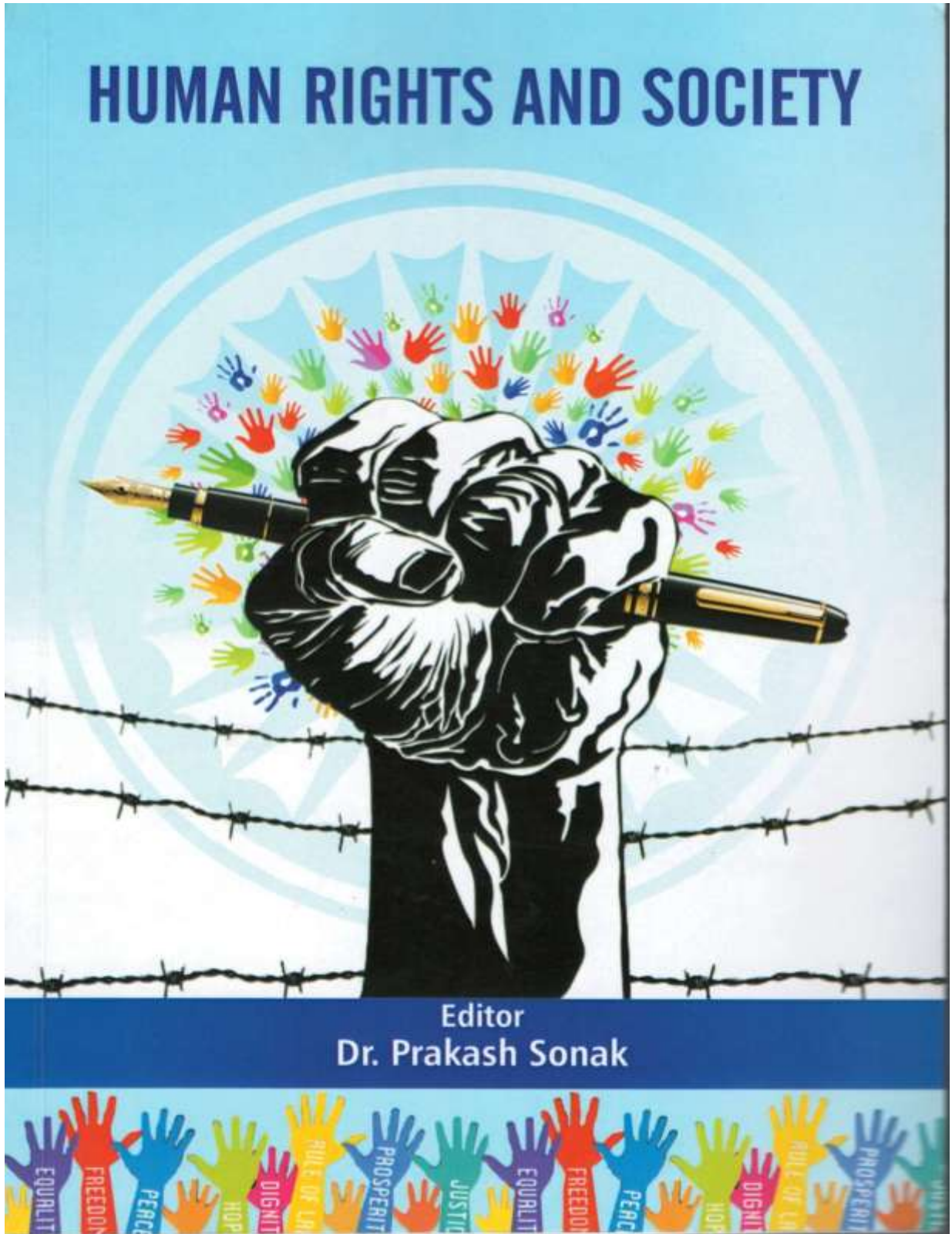
गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप,

हुडकेश्वर रोड, नागपूर - ३४

मो. ९५६१८६५०१९, ९८६०२२२९११

- ◆ प्रकाशन क्रमांक : १२२
- ◆ ISBN : 978-81-935357-1-4
- ◆ प्रथम आवृत्ती : २०१७
- ◆ © लेखक
- ◆ टाईप सेटींग:
हरी ओम कॉम्प्युटर्स, नागपूर.
- ◆ ₹ : १५०/-

2. **Name of the Teacher :** Dr Pramod Fating (Department of Commerce)
Title of Chapter: Human Rights for Women in India (p273-276)
Title of Edited Book: Human Rights and Society (Edited by Dr. Prakash Sonak)
Name of Publisher: Nagpur: Principal - Yashoda Girls' Arts and Commerce College
Year of Publication: 2018 **ISBN No. :** 978-81-920781-5-1

Human Rights & Society

Editor : Dr. Prakash Sonak

Published by :
Dr. Sharad Sambare
Officiating Principal
Yashoda Girls' Arts & Commerce College
Sneh Nagar, Nagpur M.S. (India)
Accredited B++ with 2.82 CGPA for First Cycle by NAAC
Tel. : 0712-2290637 Fax No. 0712- 2290368
Email : ygc.ngp@rediffmail.com
Website : www.ygcngp.org

Copyright ©
All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.

The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions, expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.

The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.

In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

Edition : 2018

ISBN - 978-81-920781-5-1

Price : Rs. 250/-

Designed & Printed by
Dinesh Graphic
Trimurti Nagar, Nagpur-440022
M.9422119631/9765762211

२०.	मानवाधिकार आणि समाज भेदभाव, अमानविय वागणुक आणि हिंसाचार आशिष ता. रंगारी	१४८
२१.	पर्यावरण प्रदुषण एक आरोग्यात्मक समस्या डॉ. प्रमोद देविदास पाटील	१५६
२२.	पर्यावरण प्रदुषणाचा मानवी स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम डॉ. ललीता ईश्वरन पूनय्या	१६२
२३.	मानवाधिकार: ऐतिहासिक समालोचन डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	१६९
२४.	आरोग्य व पर्यावरणात्मक समस्या प्रा. गोवर्धन या. वानखेडे	१७५
२५.	नागपुर जिल्ह्यात राखविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेमार्फत दिल्या जाणाऱ्या पोषण आहार व आरोग्य शिक्षण या सेवांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. डॉ. दिलीप सवाईराम चव्हाण	१८२
२६.	सामाजिक न्याय और मानवाधिकार प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे	१९२
२७.	महिला सशक्तीकरण प्रा. सुधाकर माटे	१९९
२८.	Educational Rights of Dalit Women Prof. Ms. Varsha Bhujbal	205
२९.	Education and Women Empowerment Dr.Sucheta Parker	214
३०.	Women's Empowerment in India: Issues, Challenges Asst. Prof. Prakash H. Sahare	220
३१.	Human Rights, Cyberspace and Users: An Overview Dr. Sudhakar S. Thool	229
३२.	Right to Food and Human Rights Nishant Mate	240
३३.	Human Right And Law Dr. Santosh P. Mendhekar	250
३४.	Human Rights: Right to Dignity Amol Raut	265
३५.	Human Rights for Women in India Dr. Pramod G. Fating	273

Human Rights for Women in India

Dr. Pramod G. Fating

Hod of Commerce,

Yashoda Girls and Arts and Commerce College, Nagpur

Woman, the very creation of God that makes living beautiful is often at the receiving end of trauma. Not necessarily do criminals live around rural thatched roofs only. They are found in sky rises and posh suites too. In 2009 rape cases have reached 2,497, domestic violence has crossed the 10,000 mark. In short women are still treated as a lesser person. But of course the government is doing all its best to improvise the situation. Around 2.8 million social workers have been employed by the government 'to reach into villages and homes across the country, to make women aware of their rights. Much to their surprise women are not even aware that they have any rights in a man's world. While some are treated as slaves in their adulthood, most don't even enjoy a childhood. To this purpose the National Commission for Women is set up and located at 4, Deen Dayal, Upadhyaya Marg, New Delhi 110 002, phone: 1123237166. It is the apex organisation for protecting women.

Women's Rights Movement in India: There are many committed organizations and non-governmental organisations (Ngos) in India working for the advancement of women's rights in addition to government appointed agencies. The Indian government has a National Commission for Women, which is dedicated to the welfare of Indian women.

The term "Women's human rights" and the set of practices that accompanies its use are the continuously evolving product of an international movement to improve the status of women. In the 1980s and 1990s, women's movements around the world formed networks and coalitions to give greater visibility both to the problems that woman face every day and to the centrality of women's experiences in economic, social, political and environmental issues. In the evolution of what is

3. **Name of the Teacher :** Dr. S. G.Gahane, Dr. N. Mishra, Mr. I. Kondra., **Dr. Amol Raut,** & Dr. S. Deogirkar (**Department of English**)

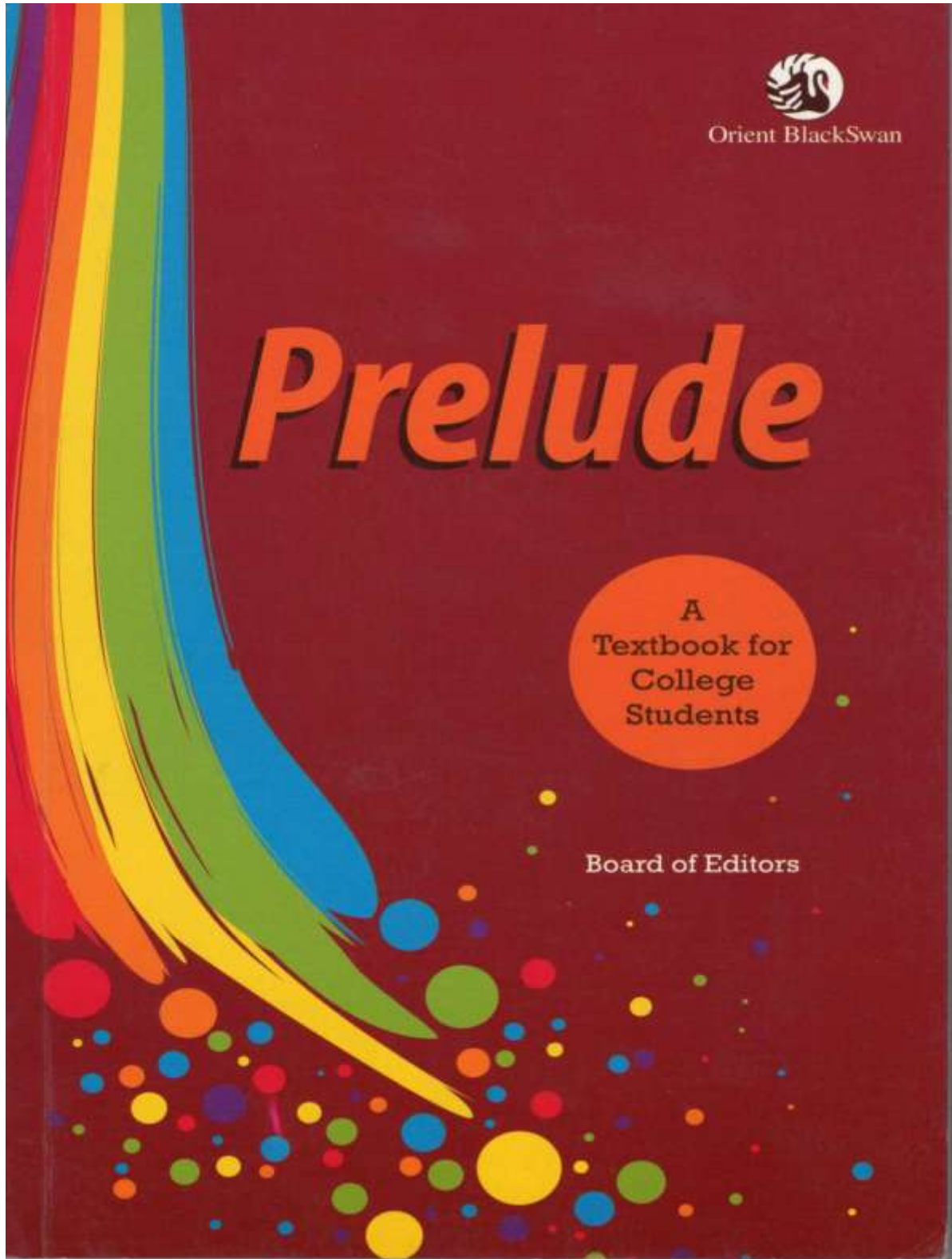
Title of Paper: -

Title of Book: PRELUDE- A Textbook for College Students

Name of Publisher: Hyderabad: Orient Blackswan Pvt. Ltd.

Year of Publication: 2017

ISBN No. : 978-93-86689-01-6

Prelude

A Textbook for College Students

A Compulsory English Textbook for first-year BCom and BSc/
BSc (IT)/BCA (Science) students at Gondwana University, Gadchiroli,
prepared as per the Choice-Based Credit System (CBCS) guidelines
of the University Grants Commission (UGC).

Board of Editors

Chief Editor

Dr Shriram G. Gahane
Adarsh Arts and Commerce College, Desaijanj (Wadsa)

Members

Dr Nikita Mishra
G. W. College, Nagbhid

Prof. Immanuel Kondra
Janata College, Chandrapur

Dr Amol Raut
Yashoda Girls' College, Nagpur

Dr Savita Deogirkar
V. M. V. College, Nagpur

Prof. S. Venkataramana
Shivaji College, Rajura

Orient BlackSwan

Prelude: A Textbook for College Students

ORIENT BLACKSWAN PRIVATE LIMITED

Registered Office

3-6-752 Himayatnagar, Hyderabad 500 029, Telangana, India
Email: centraloffice@orientblackswan.com

Other Offices

Bangalore, Bhopal, Chennai, Guwahati, Hyderabad, Jaipur, Kolkata,
Lucknow, Mumbai, New Delhi, Noida, Patna, Vijayawada

© Orient Blackswan Private Limited 2017

First Published 2017

ISBN 978-93-86689-01-6

Typeset in Minion Pro 10/12.5 by
Bookcraft Publishing Services (I) Pvt Ltd, Chennai

Printed at
Navya Printers
Hyderabad 500 013

Published by
Orient Blackswan Private Limited
3-6-752 Himayatnagar, Hyderabad 500 029, Telangana, India
Email: info@orientblackswan.com

025692

20062017

4. Name of the Teacher : Dr Suryakant Kapshikar (Department of History)
Title of Proceedings Paper: Dikshabhumi: Samajik Parivartanachi Bhoomi (p138-140)
Title of Conference : Vidarbha After Independence
Name of Publisher: Amravati: Govt. Vidarbha Institute of Science and Humanities
Year of Publication: 2017 ISBN No. : 978-93-83810-96-3

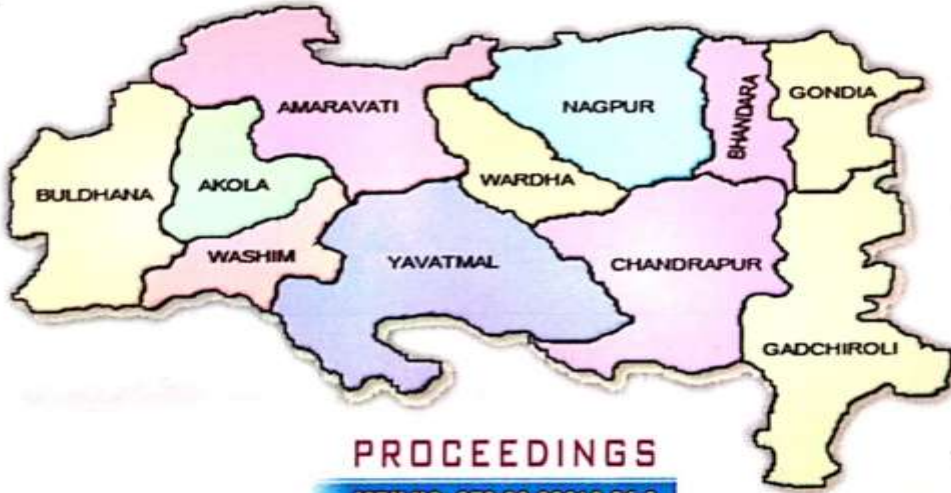
Govt. Vidharbha Institute of Science & Humanities,
Amravati.

ICSSR Govt. of India Sponsored One Day Interdisciplinary National Conference
7th October 2017

VIDARBHA AFTER INDEPENDENCE

स्वातंत्र्योत्तर विदर्भाची वाटचाल

PROCEEDINGS

ISBN NO. 978-93-83810-96-3

Editorial Board

Dr. G. S. Mahadik
Dr. Nalini K. Tembhekar
Dr. S. G. Satbhai
Dr. B. R. Maske
Prof. H. D. Dalavi

Organised by
Department of History,
G.V.I.S.H., Amravati.

३२	विदर्भाच्या इतिहासात वाकाटक घराण्याचे योगदान - एक ऐतिहासिक अध्ययन	श्री. किरण देविदासराव डेहणकर	८८
३३	विदर्भातील आधुनिक महान संत : गाडगे बाबा	विक्रम भ. ठाकरे	९०
३४	संत गाडगे बाबांचा मानव धर्म	प्रा. अनिल ठाकरे	९२
३५	विदर्भाच्या भौगोलिक ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे अध्ययन	डॉ. आशिष काळे	९५
३६	विदर्भातील परिवर्तवादी सामाजिक चळवळी	डॉ. वामन गवई	१००
३७	महाराष्ट्र राज्यापुढील नक्षलवाद आव्हान आणि आहावन	डॉ. उमेश आर. धुमाळे	१०४
३८	"स्वातंत्र्योत्तरकालीन विदर्भातील कृषी विषयक समस्या व चळवळी"	गोपाल पां. सामृतवार	१०६
३९	विदर्भ दशा व दिशा	प्रा. विजय आठवले	१०८
४०	विदर्भातील संतांचे योगदान	दिवाकर भिमराव पेटे	११०
४१	विदर्भातील पर्यटन	दिपा रुपलाल मेटकर	११३
४२	नागपूर करार ते संयुक्त महाराष्ट्र - श्री यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका	श्रीनिवास सातभाई	११५
४३	पश्चिम विदर्भातील दलितांची जागृती	प्रा. डी. डी. जांभळे	१२०
४४	विदर्भातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक क्षेत्रातील आयोगांच्या माध्यमातून झालेला विकास	डॉ. पी. डी. टिपरे	१२२
४५	विदर्भाच्या अनुशेषाचा प्रश्न	डॉ. साधना भाऊराव देशमुख	१२४
४६	विदर्भाचे ऐतिहासिक अध्ययन	अनंत रतनलाल राठोड	१२९
४७	विदर्भातील नक्षलवादाची समस्या	डॉ. अनंत आवटी,	१३३
४८	दीक्षाभूमी : सामाजिक परिवर्तनाची भूमी	डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर	१३८
४९	विदर्भातील सामाजिक व राजकीय नेतृत्व : डॉ. पंजाबराव देशमुख	कु. सविता घरजारे	१४१
५०	विदर्भातील ऐतिहासिक पर्यटनस्थळ चिखलदरा	डॉ. व्दि. जि. वसु	१४३
५१	विदर्भातील नक्षलवादी समस्या	डॉ. निलीमा विजयराव दवने	१४६
५२	एक जाणते लोकशिक्षक : संत गाडगे महाराज	डॉ. कैलाश मारोती फुलमाळी	१४९
५३	स्वच्छतेचे अग्रदुत कर्मयोगी संत गाडगेबाबा	प्रा. डॉ. राजु खरडे	१५१
५४	विदर्भातील संत परंपरा आणि त्यांचे समाजकार्य	प्रा. प्रशांत रा. देशमुख	१५३
५५	स्वातंत्र्योत्तर कालीन विदर्भातील राजकीय व सामाजिक नेतृत्व - अॅड. वसंतराव नाईक	डॉ. ए. डी. जाधव	१५६
५६	संत गाडगेबाबा यांचे आर्थिक विचार	डॉ. हरिहर शिवदास मोहोकार	१५९
५७	विदर्भातील संत परंपरा	प्रा. लक्ष्मण एफ. शिराळे	१६१
५८	विदर्भातील अनुशेषाचा प्रश्न	प्रा. डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार प्रा. डॉ. निलेश	१६५

दीक्षाभूमी : सामाजिक परिवर्तनाची भूमी

डॉ. सूर्यकांत महादेवराव कापशीकर

विभाग प्रमुख, इतिहास विभाग, यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, स्नेहनगर, वर्धा रोड, नागपूर

भ्रमणध्वनी-९६८९२८९८५७, suryakantmkapshikar@gmail.com

आधुनिक भारताच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या इतिहासात विदभाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. संपूर्ण भारतात सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ सुरु असताना विदभाचे सुद्धा या चळवळीत आपले स्थान निर्माण केले. सामाजिक परिवर्तनाचा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली ज्या चळवळी भारतात किंवा महाराष्ट्रात झाल्या. त्या आंबेडकरी चळवळीचा परमोच्च बिंदू हा विदभात असलेला दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक परिवर्तनाची जी चळवळ मुंबईतून सुरु केली. ती चळवळ विदभातील नागपूर ह्या ठिकाणी पूर्णत्वास गेली. त्या सामाजिक पूर्णत्वाचे प्रतीक म्हणून दीक्षाभूमी नागपुरात विराजमान आहे.

इ. स. १९३५ मध्ये नाशिक जिल्ह्यातील येवला येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मातराचीज्ञोपणा करून 'मी हिंदू धर्मात जन्मलो असलो तरी हिंदू धर्मात मरणार नाही' अशी भीमगर्जना केली. त्यानंतर त्यांच्या अस्पृश्यांना सामाजिक, राजकीय व आर्थिक तथा धार्मिक अधिकार देण्याच्या चळवळीला एक वेगळी दिशा प्राप्त झाली. अस्पृश्यांना त्यांच्या अधिकारासोबतच स्वाभिमान सुद्धा प्राप्त झाला पाहिजे. माणूस म्हणून त्यांना समाजात सन्मानाने जगता आले पाहिजे. या दृष्टिकोनातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्म परिवर्तनाचा निर्णय झेतला. इ. स. १९३५ पासून सतत जगभरातील अनेक प्रमुख धर्माचा तौलनिक अभ्यास केल्यानंतर त्यांनी बौद्ध धर्माचा स्वीकार करण्याचे निश्चित केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण भारतभर होते. परंतु जेव्हा बौद्ध धर्माचा स्वीकार करण्यासाठी स्थान निश्चिती करण्याची वेळ आली तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्म परिवर्तनासाठी विदभातील नागपूर या भारतातील मध्यवर्ती ठिकाणाची निवड केली.

बौद्धधर्माची दीक्षाज्ञेण्यासाठी विदभातील नागपूर हे ठिकाण निवडणे ह्यामागे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची एक वेगळी भूमिका होती. हे तरज्ञातच आहे की, बाबासाहेब हे इतिहासाचे गाढे अभ्यासक होते. भारताच्या इतिहासाचा त्यांनी एक वेगळा अन्वयार्थ काढला होता. तेव्हा त्यांना दिसून आले की, विदभातील नागभूमी ही एकेकाळात बौद्धधर्मियांची भूमी होती. येथे मोठ्या प्रमाणात बौद्धधर्माचा प्रचार आणि प्रसार झाला होता. नागपूर हे बौद्धधर्माचे एक प्रमुख ठिकाण होते आणि म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बौद्धधर्माची दीक्षाज्ञेण्यासाठी नागपूर हे ठिकाण निवडले. आजचे अस्पृश्य प्राचीन काळातील नागवंशीयच होते. बौद्धधर्माच्या प्रसार प्रचारात महत्त्वाची भूमिका बजावल्यामुळेच हिंदूधर्माच्या पुनरुज्जीवनानंतर नागवंशीयांना अस्पृश्य बनविण्यात आले. एच. एल. कोसारे यांनीही आपल्या 'प्राचीन भारतातील नाग' या ग्रंथात असेच मत व्यक्त केले आहे. ते म्हणतात, 'विदभातील नागपूर हे महार नागांचे केंद्र होते. म्हणून त्यांच्या केंद्रिय वसतीस्थानाला नागपूर हे नाव मिळाले. विदभाची भूमी ही नागांची भूमी म्हणूनच ओळखल्या जात होती. बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर नागांना मिळालेला बुद्धदंत त्यांनी नागभूमीत म्हणजेच विदभात नेला होता. पवनी येथील बौद्ध स्तूपाच्या उत्खननातून हे सिद्ध झाले आहे.' नागपूरच्या म्हणजेच विदभाच्या या ऐतिहासिक महत्त्वामुळेच बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माची दीक्षाज्ञेण्यासाठी नागपूरची निवड केली. शिवाय विदभात अस्पृश्य समाजाची संख्या ही मोठ्या प्रमाणात होती. त्यामुळे भारतातील इतर ठिकाणापेक्षा नागपूर ह्या ठिकाणी धम्मदीक्षेचा कार्यक्रम झेतल्यास तो जास्त भव्यदिव्य होईल अशी बाबासाहेबांना खात्री होती. धम्मदीक्षेपूर्वी ग. त्र्य. माडखोलकर यांना दिलेल्या मुलाखतीतून ही गोष्ट सिद्ध होते.

१४ ऑक्टोबर १९५६ या दिवशी बाबासाहेबांनी नागपूर येथे बौद्धधर्माची दीक्षाज्ञेण्याचे ठरविले. नागपुरातील श्रद्धानंदपेठेतील वॅक्सिन इन्स्टिट्युटची चौदा एकर जागा बौद्धजन समितीने या कार्यक्रमासाठी मिळवून झेतली. धर्म परिवर्तनाचा हा कार्यक्रम यशस्वी होण्यासाठी नागपुरातील वामनराव गोडबोले यांच्यावर बाबासाहेब आंबेडकरांनी जबाबदारी सोपविली होती. त्यांनी नागपूरच्या 'भारतीय बौद्धजन समिती' च्या वतीने पत्रके काढून संपूर्ण भारतभर वाटण्याची व्यवस्था केली. कार्यक्रमाची नीट व्यवस्था लावण्याकरिता शेड्युलड कास्टफेडरेशनच्या नागपूर शाखेच्या वतीने हरिदास आवळे यांनी सुद्धा अस्पृश्य बांधवांना जाहीर विनंती केली होती. स्वयंसेवकांची जबाबदारी अॅड. के. व्ही. उमरे यांचेकडे होती. अशा पद्धतीने १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजीचा हा धर्म परिवर्तनाचा सोहळा यशस्वी करण्यासाठी विदभातील नागपूर परिसरातील अस्पृश्य बांधव रात्रदिवस मेहनत करीत होते.

Dr. Suryakant Kapshikar (ताट्याल) ISBN No. 978-93-83810-96-3

Head Department of History
Yashoda Girls Arts & Com. College

(138)

महापुरुषांच्या अस्थी ठेवून त्यावर स्तूप उभारणे ह्याला बौद्धधर्मात विशेष महत्त्व आहे. दीक्षाभूमी स्तूपासाठी गौतम बुद्ध तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अस्थी मिळणे आवश्यक होते. दि. ७ ऑक्टोबर १९८१ रोजी धम्मचक्र प्रवर्तन दिनाच्या रौप्य महोत्सवी वर्षी मुंबईच्या पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीने बाबासाहेबांच्या पवित्र अस्थी स्मारक समितीचे अध्यक्ष रा. सु. गवई यांच्या स्वाधीन केल्या. दि. २ ऑक्टोबर २००१ रोजी विधीवत अस्थिकलशाची स्थापना करण्यात आली.^१ त्याचबरोबर आर्य नागार्जुन सुरेई ससाई यांच्या हस्ते धायलंडच्या भिक्षु सपांग यांनी दान केलेल्या बुद्धमूर्तीचे अनावरण करण्यात आले. नुकतीच दीक्षाभूमी परिसरात भगवान गौतम बुद्ध व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मूर्तीची प्रतिस्थापना करण्यात आली आहे. त्याचप्रमाणे बाबासाहेबांनी दिलेल्या बावीस प्रतिज्ञा स्तंभ सुद्धा उभारण्यात आला आहे.

दि. ५ ऑक्टोबर १९९२ च्या ३६ व्या धम्मचक्र प्रवर्तन दिनी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री सुधाकरराव नाईक यांनी दीक्षाभूमीला लागून असलेली सहा एकर जमीन स्मारक समितीला दिली. वेळोवेळी भारताचे अनेक प्रधानमंत्री, महाराष्ट्राचे अनेक मुख्यमंत्री तसेच केंद्रीय व राज्याचे विविध मंत्री यांनी दीक्षाभूमीसाठी स्मारक समितीला आर्थिक मदत केली आहे. बांधकामाच्या सुरुवातीला ३५ लाखाचा बजेट होता. नंतर तो वाढून एक कोटी झाला. आजपर्यंत तीन कोटी रुपये एवढा प्रचंड पैसा दीक्षाभूमीसाठी खर्च झाला असून अजूनही दीक्षाभूमीचे बरेचसे काम बाकी आहे. १९७८ ते २००१ या सत्तावीस वर्षांच्या प्रदीर्घ प्रवासानंतर गुरुवार दि. १८ डिसेंबर २००१ रोजी भारताचे तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. के. आर. नारायणन यांच्या हस्ते दीक्षाभूमीचे लोकार्पण करण्यात आले.

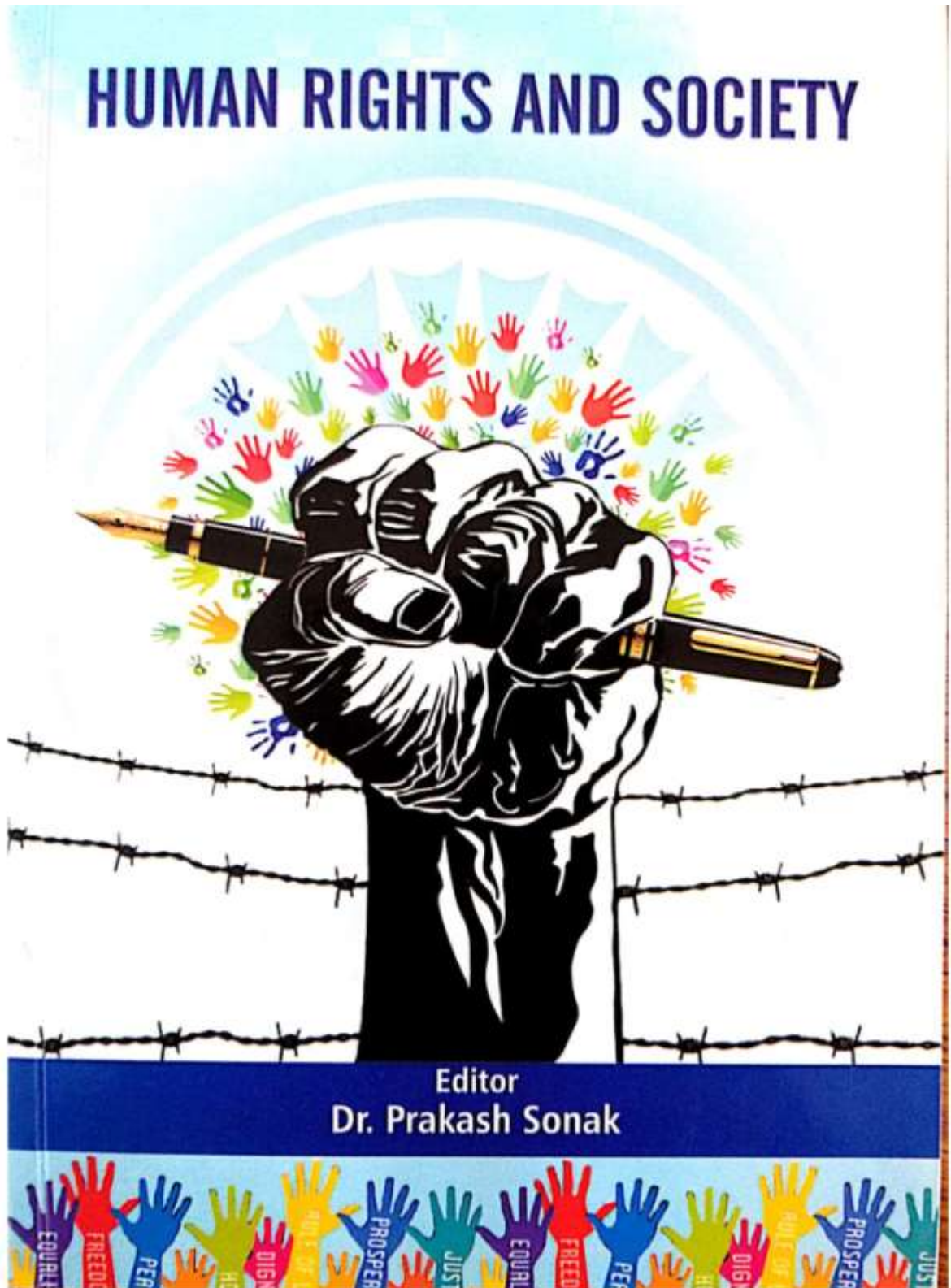
विदर्भातील सामाजिक परिवर्तनाची भूमी म्हणून दीक्षाभूमी आज नागपूर येथे डौलाने उभी आहे. इ. स. १९५६ मध्ये दीक्षाभूमी येथे बौद्धधर्माची दीक्षाज्ञेतल्यानंतर बौद्ध बनलेला पूर्वश्रमीच्या अस्पृश्य-समाज मुख्यतः महार समाज आज मोठ्या प्रमाणात सर्वांगीणदृष्ट्या विकसित झाला आहे. इ. स. १९५६ च्या धर्मातरापूर्वी महाराष्ट्रातील बौद्धांची इ. स. १९५१ च्या जनगणनेनुसार जनगणनेतफक्त दोन हजाराच्या आसपास होती. इ. स. १९५६ नंतरच्या घम्मदीक्षेनंतर इ. स. १९६१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील बौद्धांची संख्या २७ लाख ३१ हजार ५०१ वर पोहचली. यात विदर्भातील आकडा १३ लाख २ हजार ४२९ इतका होता. संपूर्ण विदर्भामध्ये बौद्धांची टक्केवारी ही मराठवाडा, खानदेश, दक्षिण महाराष्ट्र, मुंबई व नाशिकच्या तुलनेत अधिक आहे. आज बौद्धधर्मियांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण इतर धर्मियांपेक्षा जास्त म्हणजे ७२.३% एवढे आहे. बौद्धधर्मातील अनेक उच्च शिक्षित व्यक्तींनी आपआपल्या क्षेत्रात नावलौकिक मिळविले आहे.^{१०} इ. स. १९५६ पासून दरवर्षी अशोक विजयादशमीच्या दिवशी संपूर्ण जगभरातून लाखो बौद्ध बांधव दीक्षाभूमीवर येतात. दरवर्षी हजारो व्यक्ती येथे बौद्ध धर्माची दीक्षाज्ञेतात.

मोठ्या प्रमाणात बौद्ध साहित्याची, ग्रंथ-पुस्तकांची विक्री याप्रसंगी दीक्षाभूमीवर होते. त्याचप्रमाणे महिला परिषद, भिक्षू संघाची परिषद, प्रबोधनपर गीतगायन इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन सुद्धा केल्या जाते. नुकतीच दीक्षाभूमीवर 'बुद्ध महोत्सव' कार्यक्रमाला सुरुवात झाली असून दरवर्षी जानेवारी महिन्यात हा महोत्सवज्ञेतल्या जातो. दीक्षाभूमीवरील डॉ. आंबेडकरांच्या धम्मचक्र प्रवर्तनामुळे अस्पृश्यांच्या जीवनामध्ये आमूलग्र परिवर्तनझडून आले त्यामुळे त्यांचे संपूर्ण जीवनमान बदलले. त्यामुळेच दीक्षाभूमी ही विदर्भातील सामाजिक परिवर्तनाची पवित्र भूमी बनली आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची

१. कीर धर्नजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२. कोसारे एच. एल. , प्राचीन भारतातील नाग,ज्ञानप्रदीप प्रकाशन, नागपूर
३. गेडाम डॉ. टी. जी. , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे धर्मांतर, प्रकाशक शारदा गेडाम, नागपूर, प्र. आ. २००६
४. गोडबोले वामनराव, बोधिसत्व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मदीक्षेचा अधिस्मरणीय इतिहास, प्रकाशक दिगंबर भगत, नागपूर, दु. आ. २००४
५. सकाळ दीक्षा विशेषांक - ऑक्टोबर २००५
६. सकाळ दीक्षा विशेषांक - ऑक्टोबर २००६

5. **Name of the Teacher :** Dr Suryakant Kapshikar (Department of History)
Title of Chapter: Manavadhikar: Aetitiasik Samalochan (p169-174)
Title of Edited Book : Human Rights and Society (Edited by Dr. Prakash Sonak)
Name of Publisher: Nagpur: Principal - Yashoda Girls' Arts and Commerce College
Year of Publication: 2018 **ISBN No. :** 978-81-920781-5-1

२०.	मानवाधिकार आणि समाज भेदभाव, अमानविय वागणुक	१४८
	आणि हिंसाचार आशिष ता. रंगारी	
२१.	पर्यावरण प्रदुषण एक आरोग्यात्मक समस्या	१५६
	डॉ. प्रमोद देविदास पाटील	
२२.	पर्यावरण प्रदुषणाचा मानवी स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम	१६२
	डॉ. ललीता ईश्वरन पूनय्या	
२३.	मानवाधिकार: ऐतिहासिक समालोचन	१६९
	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	
२४.	आरोग्य व पर्यावरणात्मक समस्या	१७५
	प्रा. गोवर्धन या. वानखेडे	
२५.	नागपुर जिल्ह्यात राबविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक बाल	१८२
	विकास सेवा योजनेमार्फत दिल्या जाणाऱ्या पोषण आहार व आरोग्य शिक्षण या सेवाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. डॉ. दिलीप सवाईराम चव्हाण	
२६.	सामाजिक न्याय और मानवाधिकार	१९२
	प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे	
२७.	महिला सशक्तीकरण	१९९
	प्रा. सुधाकर माटे	
२८.	Educational Rights of Dalit Women	205
	Prof. Ms. Varsha Bhujbal	
२९.	Education and Women Empowerment	214
	Dr. Sucheta Parker	
३०.	Women's Empowerment in India: Issues, Challenges	220
	Asst. Prof. Prakash H. Sahare	
३१.	Human Rights, Cyberspace and Users:	229
	An Overview Dr. Sudhakar S Thool	
३२.	Right to Food and Human Rights	240
	Nishant Mate	
३३.	Human Right And Law	250
	Dr. Santosh P. Mendhekar	
३४.	Human Rights: Right to Dignity	265
	Amol Raut	
३५.	Human Rights for Women in India	273
	Dr. Pramod G. Fating	

मानवाधिकार: ऐतिहासिक समालोचन

डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर

इतिहास विभागप्रमुख

यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, स्नेह नगर, नागपूर

प्रस्तावना:

मानवाधिकार म्हणजे मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आवश्यक असणारे हक्क होय. या हक्काच्या आधारे मनुष्य सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि धार्मिक स्वातंत्र्य अनुभवत असतो. परंतु प्रत्येकच वेळी मानवाच्या मुलभूत हक्काचे संरक्षण होते असे नाही. उलट त्याच्या अधिकारांचे हननच जास्त प्रमाणात होत आले आहे असे दिसून येते. त्यामुळे आपल्या मानवीय हक्काच्या संरक्षणासाठी मानव गेल्या हजारो वर्षांपासून संघर्ष करित आहे. मानवाधिकारांच्या वाढत्या उल्लंघनामुळे आधुनिक काळात मानवाधिकाराला अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. अमेरिकेचे तत्कालीन राष्ट्राध्यक्ष थिओडोर रूझवेल्ट यांच्या पत्नी एलिनॉर यांनी प्रत्येक मानवाला जागतिक पातळीवर जे अधिकार मिळावयास पाहिजे त्याची एक विशेष सूची तयार केली. त्यांनी तयार केलेला दस्तावेज म्हणजे मानवाधिकाराच्या दिशेने टाकलेले पहिले महत्त्वपूर्ण पाऊल समजल्या जाते.

मूळ संकल्पना:

मानवाधिकार ही जागतिक स्तरावरील महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. प्राचीन काळात गौतम बुद्धांनी समानतेच्या तत्त्वावर आधारीत बौद्ध धम्म भारतात स्थापन करून मानवाधिकाराची मुहूर्तमेढ रोवली असली तरी आधुनिक काळात युरोपात साधारणतः दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानवाधिकार ही संकल्पना उदयास आली. मनुष्य हा जन्मजात स्वतंत्र असतो. त्याला जीवन जगण्याचे जन्मसिद्ध स्वातंत्र्य असते. कोणीही त्याचे व्यक्ती स्वातंत्र्य हिरावून घेवू शकत नाही. या तत्त्वावरच मानवाधिकाराची संकल्पना आधारित आहे. हेन्री डेव्हिड थॅरो या विचारवंताने आपल्या 'सिव्हील डिसओबिडीस' या ग्रंथात सर्वप्रथम मानवाधिकार ही संकल्पना उपयोगात आणली. मानवाधिकार संकल्पनेला जागतिक स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे महान कार्य संयुक्त राष्ट्रसंघाने केले आहे.

:: 169 ::

ISBN - 978-81-920781-5-1

२००० मध्ये राज्य मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे.

मानवाधिकार दिन:

दिनांक १० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने मानवी हक्काचा जाहीरनामा स्वीकृत केला. या जाहीरनाम्याच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे की, "सर्व मानवांना समान हक्क मिळणे आणि मानवाच्या प्रतिष्ठेचे संरक्षण होणे हा जगातील स्वातंत्र्य, न्याय आणि शांतता याचा पाया होय. तसेच मानवी अधिकाराचे उल्लंघन व त्याचा अनादर यातून निर्माण होणारी रानटी कृत्ये हा मानव जातीच्या सद् विवेकबुद्धीवर झालेला आघात होय. मानवाधिकाराच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा दिवस म्हणून १० डिसेंबर १९४८ हा दिवस मानवाधिकार दिन म्हणून साजरा करण्यात आला. या अविस्मरणीय दिवसाची आठवण म्हणून दरवर्षी १० डिसेंबर दिवस मानवाधिकार दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो.

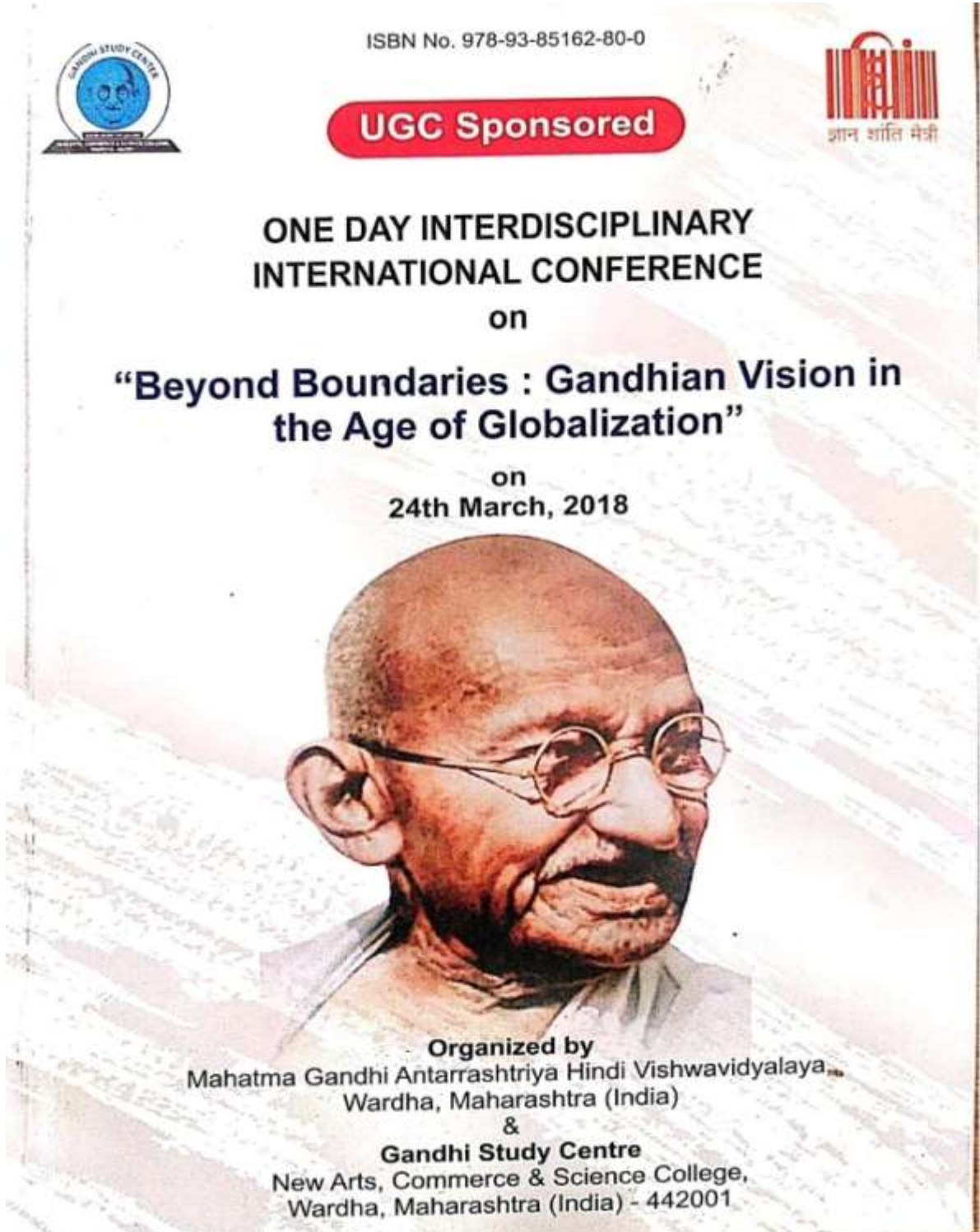
मूल्यमापन:

एकंदरीत मानवाधिकार ही संकल्पना स्वातंत्र्य समता आणि मानवी प्रतिष्ठा यांच्याशी निगडित आहे. मानवतेची मुल्ये सार्वजनिकपणे लागू करण्याचा प्रयत्न करणे हा मानवाधिकार संकल्पनेमागील उदात्त हेतू आहे. प्रत्येक मानवाने दुसऱ्या मानवाला आपल्या सारखाच एक मानव म्हणून मानवीय वागणूक दिली तरच मानवाधिकार हे वास्तवात उतरतील.

संदर्भ ग्रंथ

- १) मानवी हक्क - प्रा. व्ही. व्ही. पाटील, के सागर प्रकाशन पुणे
- २) मुलभूत मानवाधिकाराची अमलबजावणी डॉ मनोजकुमार सिन्हा, (अनुवादक डॉ व्ही एम पेशवे, प्रा मंदाकिनी पेशवे) मानक पब्लिकेशन्स दिल्ली
- ३) मानवी हक्क व संरक्षण अधिनियम दू ले.नि. सबनीस, मुकुंद प्रकाशन पुणे
- ४) मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय दू प्रा पी के कुलकर्णी, डायमंड पुणे
- ५) मानवी हक्क सद्यस्थिती आणि आव्हाने दू प्रा सुरेश भालेराव, डॉ प्रवीण लोणारकर, प्रशांत प्रकाशन जळगाव

6. **Name of the Teacher :** Dr Suryakant Kapshikar (Department of History)
Title of Proceedings Paper: Dr Babasaheb Ambedkar Ani Mahatma Gandhi Sambandh: Aetihāsik Mulyamapan (p129-132)
Title of Confernece : Beyond boundries: Gandhian vision in the age of globalization
Name of Publisher: Wardha: Mahatma Gandhi Antar Rashtriya Hindi Vishwavidyalaya Wardha Ani New, Arts, & Commerce College Wardha
Year of Publication: 2018 **ISBN No. :** 978-93-85162- 80- 0

27	डॉ.सी.पुष्पा सुभाष तायडे	महात्मा गांधीचा अनासक्तीयोग	83
28	प्रा.डॉ.शिंदे आर.डॉ.	कलनयो पत्रकार : महात्मा गांधी	90
29	प्रा. राहुल लभाने	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे अहिंसा, सत्याग्रह व खादी संदर्भात मौलिक विचार.	94
30	प्रा. राजूमा खरडे	खादीचे जनक महात्मा गांधी	99
31	प्रा. रमेश नरसिंग धोरात,	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रह विषयक विचार	103
32	कु. रेणुका प्रकाशराव हाक्के	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि अस्पृश्यता	102
33	प्रा डॉ.साईनाथ शेटोड	महात्मा गांधींचे महिला हक्कांविययीचे विचार व कार्य	107
34	डॉ. समृद्धी मदन टापरे	गांधीजींचे विचार : स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान- एक अध्ययन	110
35	प्रा. संजय दी. बेले	महात्मा गांधीजींच्या दृष्टीकोनातून ग्रामीण विकासा संबंधीचे आर्थिक विचार	112
36	प्रा.डॉ. संतोषतुकाराम कदम	"महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार व आजची परिस्थिती"	116
37	डॉ. संतोषबाबुराव कु-हे	म. गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याची संकल्पना आणि ग्रामीण विकास	120
38	प्रा. सिध्दार्थबी. टेभूर्णे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींची भूमिका	124
39	डॉ. एस. के. खंगार	महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांचे विचार	127
40	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी संबंध: ऐतिहासिक मूल्यमापन	129
41	सुषमा वि. आदमने	गांधी विचार : खादी , ग्रामोद्योगाची सार्थकता	133
42	प्रा. वर्षा अ तिडके	स्त्री ख-या अर्थानेगांधी युगातच मुक्त झाली.	137
43	सहा.प्रा. विद्या के. भैसारे	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींच्या सर्वोदयाची विचारधारा	140
44	प्रा. विषाखा के. मानकर	सामाजिक विकासाकरीता महात्मा गांधींचे विचार	147
45	प्रा. विवेक एस. गोर्लावार	गांधीजींचे आर्थिक नियोजन व व्यवस्थापनाबाबतमत.	146
46	प्रा. यादवरावरा. गहाणे	गांधीजींचे विचार व जागतिकीकरण	149
47	प्रा. डॉ. हेमंत व्ही. मिसाळ,	गांधीजींची सत्याग्रहाची शक्ती	154
48	प्रा.मंजुषा कृ. वरफडे	कर्मयोगी गांधी	155
49	प्रा. डॉ. प्रमोद माधवराव आचेगावे	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	159
50	मा. प्रमोद या. तडस	महात्मा गांधीजींचा ग्राम विकासातील दृष्टीकोन	161
51	डॉ. रविंद्र मा. महाजन	महात्मा गांधींच्या सर्वोदय संकल्पनेतील आर्थिक व सामाजिकसमता	162
52	डॉ. सी. शीलासंजय खेडीकर	महात्मा गांधींची नीती मुल्ये आणि अध्यात्म	164
53	डॉ वंदना प्र. पळसापुरे	महात्मा गांधी यांच्या विचारांची वर्तमानकालीन आवश्यकता	167
54	Dr.Archana Pathya	Three Pillars of Gandhian ParadigmNon Violence, Satyagrah and Khadi	169
55	डॉ. डी.एन. प्रसाद	गांधी की भाषा-नीति	177

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी संबंध: ऐतिहासिक मूल्यमापन

डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर

इतिहास विभागप्रमुख

यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज खेह नगर, नागपूर

Email: suryakantmkapshikar@gmail.com

प्रस्तावना: डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी हे दोघेही आधुनिक भारतातील खोर राष्ट्रपुरुष होते. त्यांचे स्वभावविशेष, तत्त्वज्ञान, कार्यपद्धती आणि श्रद्धास्थाने यांच्यात पुष्कळ वेगळेपण आहे. अनेक राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक प्रश्नांच्या बाबतीत त्यांच्यात तीव्र मतभेद झाले. हे जरी खरे असले तरी तरी देखील त्यांच्यात मनभेद कधीच झाले नाहीत. त्यांच्यातील आत्मीयता शेवटपर्यंत कायम होती. गांधीजींची हत्या झाली हे कळताच आंबेडकर तातडीने त्यांच्या अंत्यदर्शनासाठी हाऊस विर्ला येथे गेले. "गांधी हत्या हे दुष्कृत्य आहे. गांधी हत्येमुळे मी कमालीचा हेलावून गेलो." असे उद्गार आंबेडकरांनी याप्रसंगी काढले होते. गांधी-आंबेडकर यांच्यातील मतभेदाविषयी त्यांच्या अनुयायांमध्ये बरेच गैरसमज असलेले दिसून येतात. या पार्श्वभूमीवर डॉ बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांच्यातील संबंधाचे ऐतिहासिक मूल्यमापन करणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश आहे.

आंबेडकरी वृत्तपत्रे: डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'बहिष्कृत भारत' या वृत्तपत्राच्या दिनांक २० मे १९२७ च्या अंकात महात्मा गांधींचा 'आत्मसंयमाचे उपाय' हा लेख प्रकाशित करण्यात आला होता.¹ १९३३ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'जनता' वृत्तपत्राच्या खास अंकात आंबेडकरांचे सहकारी देवराव नाईक यांनी 'रामचंद्रापासून ते गांधीजीपर्यंत म्हणजेच अस्पृश्यता निवारक कार्याचे ओझरते निरीक्षण' हा लेख लिहिला होता. एवढेच नाहीतर पुणे कराराचे प्रणेते म्हणून महात्मा गांधी यांचे छायाचित्र सुद्धा या खास अंकात प्रकाशित झाले होते.² महात्मा गांधीजींनी सुद्धा आपल्या 'हरिजन' साप्ताहिकासाठी आंबेडकरांचा संदेश मागितला होता. परंतु मी संदेश देण्या योग्य नाही असे सांगून त्यांनी एक निवेदन दिले होते.³

अस्पृश्यता निवारण: अस्पृश्यता निवारणासाठी गांधीजींनी 'हरिजन सेवक संघ' स्थापन केला. आंबेडकरांची या संघाच्या सभासदपदी नेमणूक केली होती. परंतु संघाची कार्यपद्धती न पटल्यामुळे आंबेडकरांना नाईलाजास्तव 'हरिजन सेवक संघाचा राजीनामा द्यावा लागला. आपल्या कार्याच्या प्रसारासाठी 'हरिजन' हे वृत्तपत्र सुद्धा सुरु केले होते. या वृत्तपत्रात पहिला संदेश आंबेडकरांचा होता. अस्पृश्यांना कोणीच जवळ करित नाहीत अशा परिस्थितीत महात्मा गांधीजींनी दाखविलेली सहानुभूती कमी मोलाची नाही असे आंबेडकर गांधीजींच्या अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्याविषयी म्हणतात.⁴ तात्त्विक मतभेद असले तरी आंबेडकरांनी गांधीजींच्या अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्याचे नेहमीच मोल मानले आहे.

महाडचा सत्याग्रह: महाड स्थानिक स्वराज्य संस्थेत सत्तेत असलेल्या काँग्रेसने गांधीजींच्या प्रेरणेने महाडचे चवदार तळे अस्पृश्यांसाठी खुले केले होते. परंतु सनातनी लोक अस्पृश्यांना मज्जाव करित असत. तेव्हा आंबेडकरांनी चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. या महाड सत्याग्रहाच्या मंडपात महात्मा गांधींचे एकमेव छायाचित्र होते. महात्मा गांधीजींच्या नावाचा जयघोष सुद्धा या सत्याग्रहात झाला होता. महाड सत्याग्रहाविषयी महात्मा गांधी दि. २८ एप्रिल १९२७ च्या 'यंग इंडिया' च्या अंकात म्हणतात, "चवदार तळ्यावर जाऊन आपली तहान भागविण्याचा सल्ला डॉ आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना दिला. तसे करण्यात मुंबई कायदेमंडळाचा व महाड म्युनिसिपालिटीचा ठराव कसोटीस लावण्याचा त्यांचा प्रयत्न अगदी न्याय्य होता."⁵

प्रथम गोलमेज परिषद: पहिल्या गोलमेज परिषदेत गांधीजींनी उपस्थित राहावे असे आंबेडकरांना मनापासून वाटत होते. परंतु गांधीजींनी या परिषदेवर बहिष्कार घातला होता. आंबेडकरांच्या पहिल्या गोलमेज परिषदेतील भूमिकेची मात्र पहिल्या भेटीत गांधीजींनी प्रशंसा केलेली दिसून येते. गांधीजी या परिषदेस उपस्थित राहिले असते तर पुढील संभाव्य संघर्ष टाळल्या गेला असता असे आंबेडकरांना वाटत होते. प्रथम मुलाखत: आंबेडकरांच्या पहिल्या गोलमेज परिषदेतील राष्ट्रवादी भूमिकेमुळे सर्वत्र त्यांचे कौतुक होत होते. गांधीजींनी सुद्धा पहिल्या गोलमेज परिषदेचा अहवाल वाचला होता. त्यामुळे आंबेडकरांची भेट घेण्याची त्यांनी इच्छा दर्शविली. मुंबईतील मणिभवन येथे आंबेडकर आणि गांधीजी यांची पहिली भेट झाली. या भेटीत

7. Name of the Teacher : Dr Sharad Sambare (Department of Political Science)

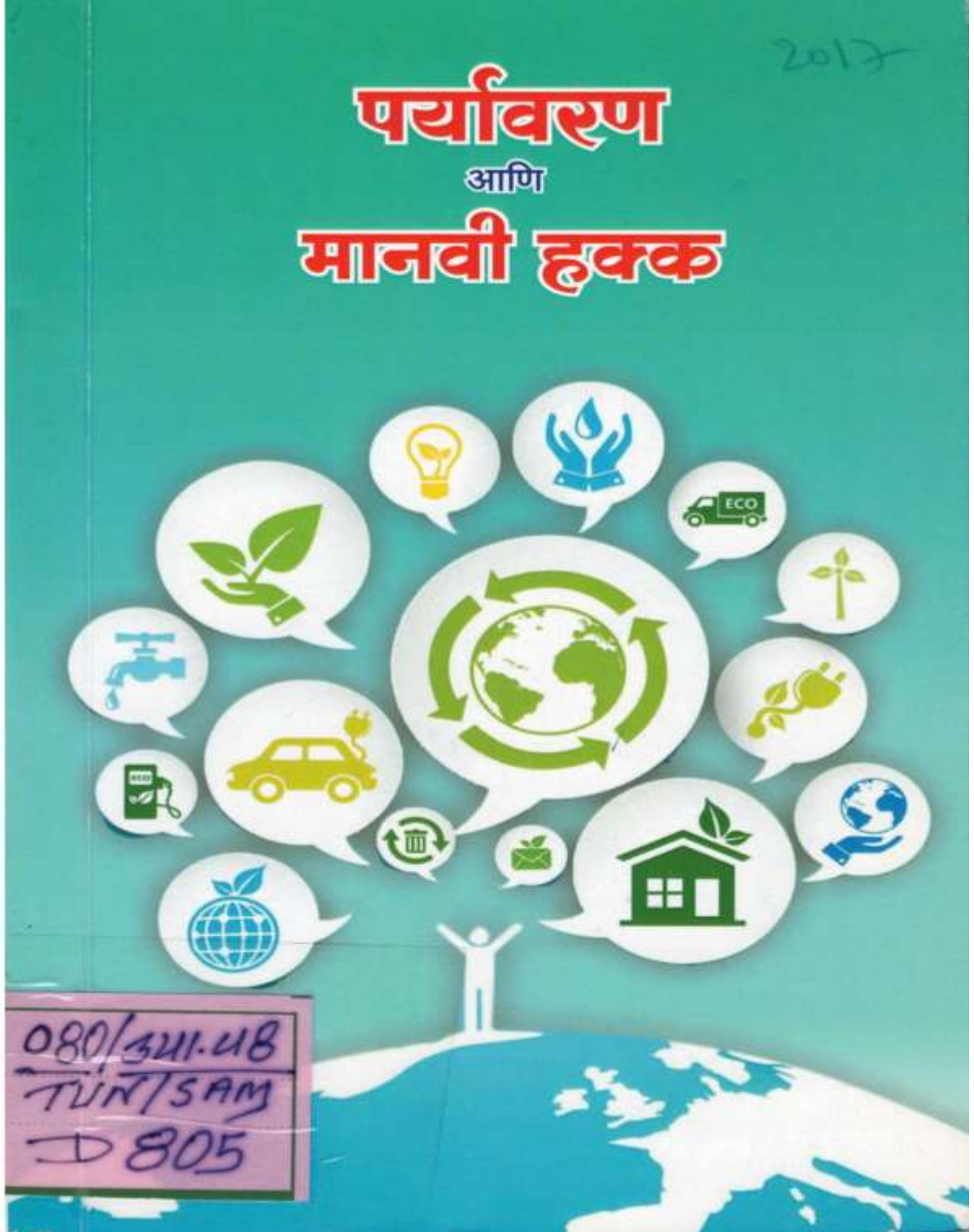
Title of Chapter: Paryavaran Samrakshanarya Sanyukt Rashtra Aanghatanechi Bhumika (p113-118)

Title of Edited Book : Paryavaran Ani Manavi Hakka (Edited by Dr. Alka Deshmukh & Dr. Mohan Kashikar)

Name of Publisher: Nagpur: Meherbaba Publishers

Year of Publication: 2017

ISBN No. : 978-93-82962-36-6

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,
हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९
मो. ९०२१०९८९७६, ८०८७४६०४७०

❖ ISBN-978-93-82962-36-6

❖ प्रथम आवृत्ती : १५ जानेवारी २०१७

❖ © डॉ. व्ही.एम.पेशवे सामाजिक
संशोधन संस्था, यवतमाळ
नोंदणी क्र. ४९४/२०१६

अक्षर जुळवणी
'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,
नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

परिक्षण समिती

डॉ. अलका देशमुख
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. मोहन काशीकर
पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग,
रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. रविंद्र भणगे
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. राम बुटले
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, बोरी अरब

डॉ. प्यारेलाल सूर्यवंशी
बॅ. राजाभाऊ देशमुख कला, वाणिज्य
महाविद्यालय, नांदगाव खंडेश्वर

डॉ. राजेंद्र मुद्दमवार
श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य, विज्ञान
महाविद्यालय, राजुरा

डॉ. विलास आघाव
आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

पुस्तक विक्रीकरीता उपलब्ध नसून केवळ परिषदेतील सहभागी सदस्यांकरीता
संदर्भग्रंथ म्हणून आहे.

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकुर लेखकांची आहेत.
त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील
मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकाची आहे.

१६.पर्यावरण व मानवाधिकार	डॉ. नरेश डी. जाधव	१००
१७.पर्यावरण आणि मानवाधिकार	डॉ. संतोष संभाजी डाखरे	१०३
१८.मानवी अधिकार आणि पर्यावरण	प्रा. विठ्ठल ल. मदुलवार	१०९
१९.पर्यावरण संरक्षणार्थ संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची भूमिका	डॉ. शरद सांबारे	११३
२०.मानवी हक्क आणि पर्यावरण	डॉ. अनिल कडू	११९
२१.पर्यावरण आणि मानवी अधिकार	डॉ. गणेश बापूजी खुणे	१२३
२२.मानवी हक्क आणि पर्यावरण	डॉ. विजय बोबडे	१२८
२३.पर्यावरण व मानवी अधिकार	डॉ. प्रमोद मा.आचेगावे	१३४
२४.पर्यावरणातील बदल आणि मानवी हक्क	डॉ. सुधाकर नथ्यु जावळे	१३८
25.Gandhian Philosophy of Environment and Human Rights	Dr. Mohan S. Kashikar Prof. Rahul V. Bavge	143
२६.व्यसनाधिनता आणि संत तुकारामांचा उपदेश	डॉ. जनार्दन काटकर प्रा. राहूल बावगे	१५०
२७.मानवी हक्क आणि पर्यावरण	डॉ. नंदाजी सातपुते	१५४
२८.पर्यावरण आणि मानव अधिकार	प्रा. एस.एम. देवकर	१५७
२९.पर्यावरण आणि मानव जैविक नाते: समकालीन संदर्भ	संदीप तुंडूरवार	१६०

पर्यावरण संरक्षणार्थ संयुक्त राष्ट्रसंघटनेची भूमिका

विस्तार

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या २४ ऑक्टोबर १९४५ च्या उदयानंतर मानव अभ्युदयाच्या दोन अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटना घडल्या. १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचे ऱनामा घोषित करण्यात आला व तिस कलमाचे ऐतिहासिक घोषणापत्र जाहीर करुनी हक्काची पायाभरणी केली. तर त्यांच्याच एक विस्तारीत भाग म्हणून जागतिक वरून माणूस संरक्षित ठेवणाऱ्या पर्यावरणाच्या संरक्षणार्थ १९४९ मध्ये 'लेक्सवसेस लन आयोजित करण्यात आले व पर्यावरणाच्या हानीमध्येच मानवी व्यवस्था उध्वस्त ल या विचारांची मांडणी करून दुसऱ्या महायुद्धानंतर निर्माण झालेल्या अभूतपूर्व व एक स्थितीतून बाजूला सारण्याकरिता पर्यावरण संरक्षणाचा एल्गार पुकारल्या गेला. ही री महत्त्वपूर्ण घटना होय.

संयुक्त राष्ट्राने हा विषय चर्चेच्या तपशिलाने प्राधान्य राखून घेणे याला एक वेगळे त्व आहे. एक तर मी जागतिक मान्यता प्राप्त संघटना होय व दुसरे म्हणजे तिच्या वाकडून होणाऱ्या चर्चेना फारसे कायदेविषयक गर्भितार्थ नसले तरी ती मानवी चिंतनाला शा देण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे. त्यामुळे तिच्या पुढाकाराने चर्चेला आलेला मानव पर्यावरण हा विषय मानव अस्तित्वाच्या दिशेने टाकलेली पाऊल होय. १९४९ मध्ये केताच्या स्वरूपात या महत्त्वाच्या विषयाला हात घातल्या गेला असला तरी त्याचे भावी पडसाद १९६८ मध्ये पडण्यास प्रारंभ झाला. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सुयोग्य निर्णय ण्याची वेळ आलेली आहे असे बजावून १९७२ मध्ये पहिल्यांदा स्टॉकहोम येथे संमेलन

१९३

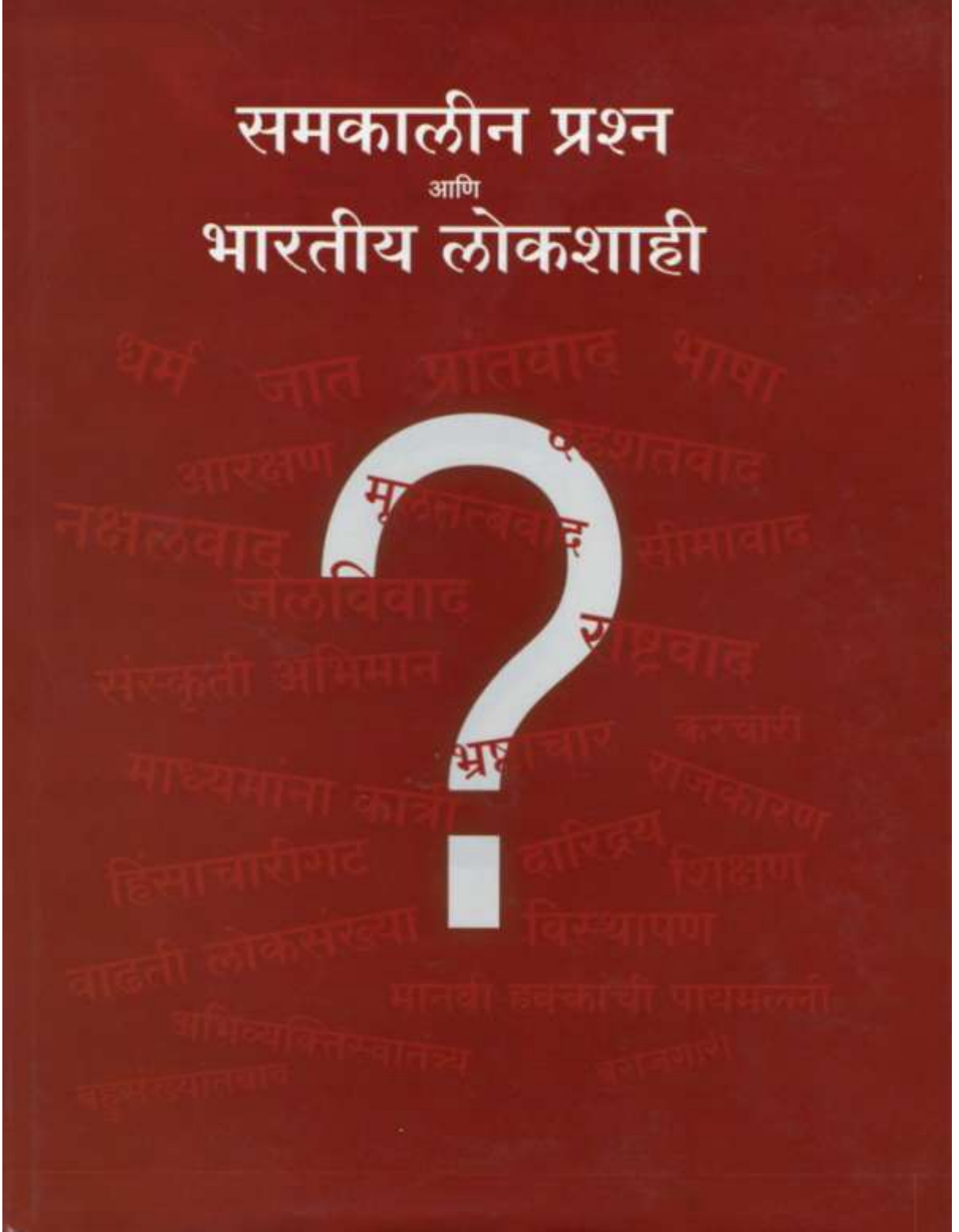
पर्यावरण आणि मानवी हक्क

योगायोग नव्हता. तर राष्ट्रसंघाच्या विलयानंतर जे प्रश्न उद्भवलेत व नंतर द्वितीय विश्व युद्धानंतर नवस्वतंत्र राष्ट्रे उदयास आलीत. तेथील प्रश्न उग्र होती. विशेषतः साम्राज्यवादी व्यवस्थांनी गुलाम देशातील अर्थव्यवस्थेला जे हादरे दिलेत त्यातून प्रचंड श्रमशक्ती आणि स्थानिक संसाधने उध्वस्त केलीत. गरिब राष्ट्रांमध्ये जसा पर्यावरणाचा प्रश्न उग्र व तसेच लोकसंख्येचा प्रश्न भयावह होता त्यांची सांगड घालून प्रश्नाचा निचरा करणे हे आव्हान होते. या आव्हानांना परतून लावण्याकरिता जागतिक संघटना महत्त्वपूर्ण ठरली.

युनोची निर्मिती वैश्विक व्यापक शांतता, समृद्धी यासाठी असली तरी तिचे धोरण बड्या राष्ट्रांच्या हाती होते विशेषतः सुरक्षा परिषदेतील तिच्या राखिव नकाराधिकारामुळे अनेक प्रश्न अनुत्साहीत व गुंतागुंतीचे बनलेत. पर्यावरण व मानवी हक्क हा प्रश्न न्युयॉर्क, नैरोबी, रिओ, जोहान्सबर्ग, पॅरिस येथील परिषदांच्या बाहेर हजारो निदर्शकांनी बड्या राष्ट्रांचा निषेध नोंदविण्याकरिता केलेली गर्दी पाहता बड्या राष्ट्रांना भूमिका व युनोवरील त्यांचा प्रभाव याबाबतचा संताप व्यक्त करण्याचेच चिन्ह होते. प्रत्येकवेळी निधी अभावी वा भरपाई बाबत मोठ्या राष्ट्रांनी बगल दिलेली भूमिका घेऊन मुलभूत उद्देशाबाबत हरताळ पासला होता. त्याबाबतचे व्रण पर्यावरणवाद्यांच्या क्षेत्रात होतेच. एका बाजूला पर्यावरण अबाधित राखण्याबाबतची धडपड तर त्यावर कुरघोडी करणारे विकसित देश या साठमारीत पर्यावरणाचा प्रश्न ऐरणीवरच राहतोच की काय या शंकेने व्यापलेला राहिला. या समस्त रचनेत मात्र युनोने संयम स्वरूपाची घेतलेली भूमिका तिच्या इच्छा शक्तीची परिक्षा घेणारा मानला जातो. युनोचे महत्त्व मोजताना तिची अराजकीय क्षेत्रातील भूमिका लक्षात घेतली जाते. त्यामुळेच वसुंधरेबाबत तिची वाटचाल अभिनव मानावी लागते. बडी राष्ट्रे, त्यांचे अर्थकारण, दबाव, मागासदेशांचा हिरावलेला आवाज या सर्व घटनाक्रमात तिथे प्रयत्न माणूसपणाला जीवंत राखणारी व्यवस्था आकारास आणण्याचा कृतीला अधोरेखित करणारी आहे. तिच्यावरील सर्वच प्रकारांच्या आरोप-प्रत्यारोपांना गृहित धरले तरी रत्नगर्भ मानल्या गेल्या अवनीच्या संरक्षणार्थ युनोची भूमिका प्रामाणिक, निर्गंबी, हव्यासाला प्रतिबंध घालणारी आणि मानवाच्या सृजनतेवर दृढ विश्वास व्यक्त करणारी आहे हे निःसंदिग्ध स्पष्ट होते.

डॉ. शरद सांबारे, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

8. **Name of the Teacher :** Dr Sharad Sambare (Department of Political Science)
Title of Chapter: Bharatiya Lokshahi Wa Karpranali (p401-405)
Title of Edited Book : Samkalin Prashna Ani Bharatiya Lokshahi
(Edited by Dr. Sandip Tundurwar & Dr. Ratan Rathod)
Name of Publisher: Nagpur: Meherbaba Publishers
Year of Publication: 2017 **ISBN No. :** 978-93-87558-03-8

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

❖ अक्षर जुळवणी

'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,

नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

❖ ISBN- 978-93-87558-03-8

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकुर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

- ७३) भारतीय लोकशाही व करप्रणाली ४०१
डॉ. शरद सांबारे
- ७५) भारतीय लोकशाही वृद्धीगत करण्यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका ४०६
गजानन एस. उपरीकर
- ७६) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व उपाय ४०९
डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले
- ७७) भारतीय राजकारणातील समस्यांची मिमांसा ४१३
प्रा. मनिषा यादव
- ७८) आदिवासी भागातील कुपोषण ४१६
एस.एन.देशमुख
- ७९) धार्मिक मुलतत्त्ववाद: भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हान ४२३
प्रा. रीता धांडेकर
- ८०) भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने व उपाययोजना ४२८
डॉ. उमेश आर. धुमाळे
- ८१) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने ४३३
डॉ. रतन व्ही. राठोड
- ८२) सामाजिक न्याय आणि लोकशाहीतील भारतीय महिलांसमोरील आव्हाने ४४०
प्रा. एस.आर.दामोदर
- ८३) पं.विष्णू दिगंबर पलुस्करांचा राजकीय सहभाग ४४५
प्रा. नाना विठ्ठलराव भडके
- ८४) लोकशाही बळकटीकरणामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भूमिका: एक अध्ययन ४५०
प्रा. अमोल वासुदेवराव गावंडे
- ८५) शेतकरी आत्महत्या : भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान ४५५
प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ
- ८६) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण ४६२
प्रा. सुनिल रू. अडगांवकर
प्रा. निलेश अ. फटींग

★★★

भारतीय लोकशाही व करप्रणाली

डॉ. शरद सांबारे,

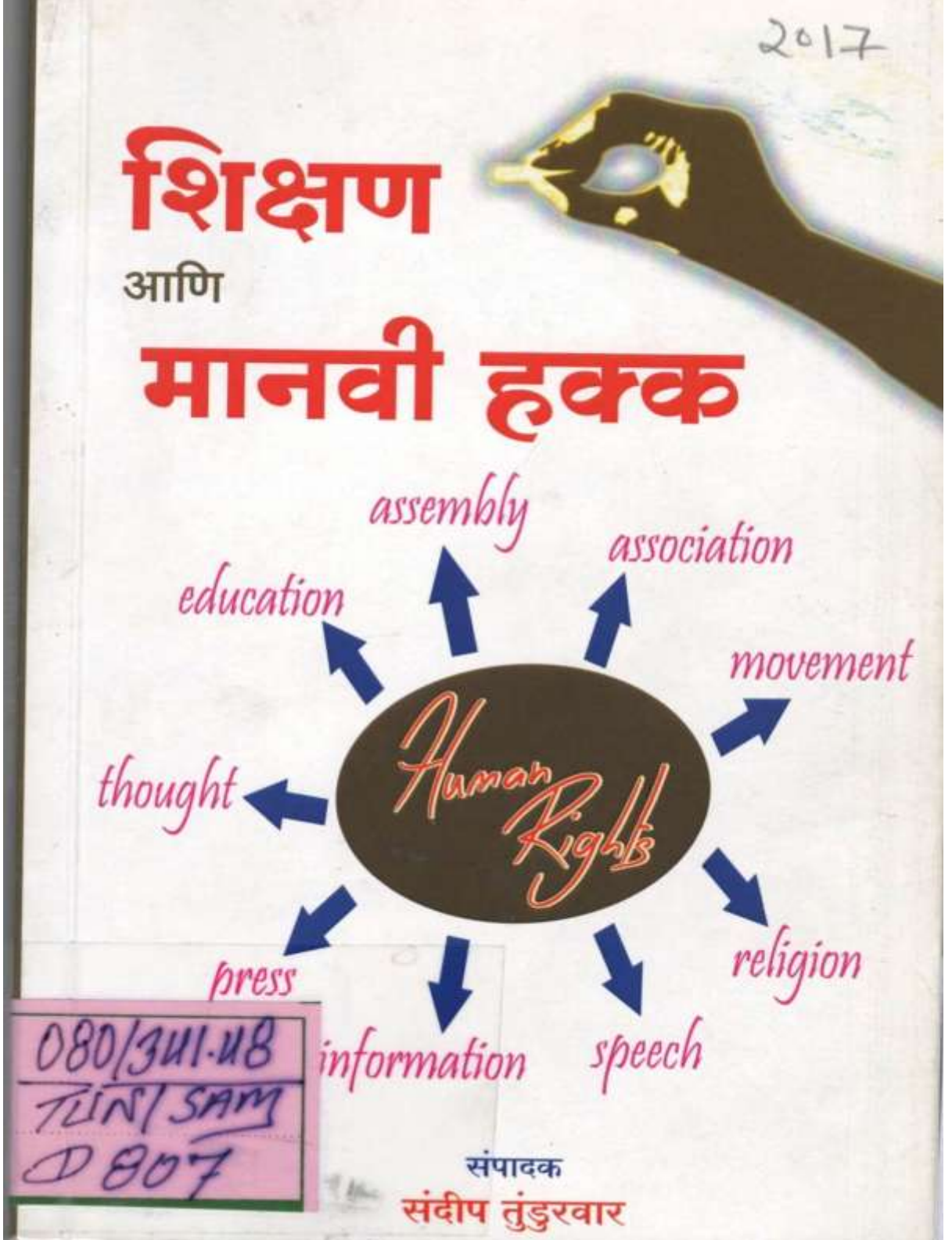
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

यशोदा गर्ल्स आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, स्नेहनगर, नागपूर.

मांडणी

२६ जानेवारी १९५० या दिवसाचे भारताच्या संदर्भात विशेष महत्व आहे. एक तर ब्रिटीश जोखडातून सार्वभौम झाल्याची द्वाही फिरविल्या गेली व दुसरे प्रजासत्ताक व्यवस्थेची उभारणी होऊन अनेकानेक शतकाच्या कालखंडानंतर संविधानीक रचनेच्या अंतर्गत लोकव्यवहाराची निश्चितता झाली. अमेरिकन व्यवस्थेत प्रचलीत असलेल्या संघीय प्रणालीचा स्वीकार करण्यात आला. संघ व्यवस्थेचे मुख्य वैशिष्ट्य अधिकार विभागणीत दडलेले आहे. विशाल अशा भारत देशाला सुचारू व्यवस्था देण्याच्या हेतूने केंद्रीय व राज्य व्यवस्था यामध्ये विभाजीत करण्यात आले. त्याकरीता संविधानातील अकरा ते चवदावा भाग अधिकार विभागणीचे महत्व दर्शविणारा असून अनुच्छेद २६४ ते ३०७ कर वर्तनाला सूचिबद्ध करणारा आहे. (भारताचे संविधान, डॉ. बी. आर. आंबेडकर, साहित्य प्रचार मंडळ, नागपूर, २०१०, पृ.क्र. ११३-१२५) संघीय प्रणालीला स्विकारतानाच भारताने सांसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला वस्तुतः लोकशाहीची संकल्पना अतिशय व्यापक असतानाही तिची मूलगामीता मात्र सर्वच ठिकाणी सारखी दिसत नाही. व्यवस्था, संस्था, व्यक्ती यामध्ये लोकशाही संकल्पना भिन्न-भिन्न पातळ्यावर वा वेगवेगळी (सोयीची) रूपडे घेऊन वावरताना दिसते. परिणामतः लोकशाहीच्या मूळ संकल्पनेलाच ठेच पोहचल्याचे चित्र भारतासह अन्य लोकशाही देशांमध्ये आढळतांना दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर याबाबत विवेचन करताना म्हणतात 'आम्ही सामाजिक जीवनात लोकशाहीला उतरवू शकलो नाही तर राजकीय जीवनातून लोकशाही हद्दपार झाल्या शिवाय राहणार नाही' असा इशारा देतानाच ते म्हणतात लोकशाहीला कायम राखावयाचे असेल तर तीन गोष्टी लक्षात घेतल्या गेल्या पाहिजे. १) सामाजिक व आर्थिक उद्दिष्टांच्या परिपूर्ती करिता संविधानिक कायद्याचा उपयोग करायला हवा. २) आपले स्वातंत्र्य महापुरुषाच्या पायावर ठेऊ नये ३) सामाजिक लोकशाहीचा

9. Name of the Teacher : Dr Sharad Sambare, & Dr Vakil Saikh (Department of Political Science)
Title of Chapter: Shikshan Ani Manavi Hakka (p176-180)
Title of Edited Book : Shikshan Ani Manavi Hakka (Edited by Dr. Sandip Tundurwar)
Name of Publisher: Nagpur: Meherbaba Publishers
Year of Publication: 2017 ISBN No. : 978-93-82962-83-0

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

❖ ISBN- 978-93-82962-83-0

❖ प्रथम आवृत्ती : १० डिसेंबर २०१७

❖ © डॉ. व्ही. एम. पेशवे सामाजिक
संशोधन संस्था, यवतमाळ
नोंदणी क्र. ४९४/२०१६

❖ अक्षर जुळवणी
'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,
नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

परिक्षण समिती

डॉ. अलका देशमुख

श्री बिज्ञाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. संजय गोरे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

शरदचंद्र पवार महाविद्यालय, गडचिंद्र

डॉ. रविंद्र भणगे

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. राम बुटले

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, बोरी
अरब

डॉ. प्यारेलाल सूर्यवंशी

बॅ. राजाभाऊ देशमुख बला, वाणिज्य
महाविद्यालय, नांगगाव खंडेश्वर

टॉ. राजेंद्र मुद्दमवार

श्री. शिवाजी कला, वाणिज्य, विज्ञान
महाविद्यालय, राजुरा

डॉ. विलास आघाव

आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली

पुस्तक विक्रीकरीत उपलब्ध नसून केवळ परिषदेतील सहभागी सदस्यांकरीता संदर्भग्रंथ म्हणून आहे.

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकूर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

Call No. 080/34148
TUMI SATIA
Acc No. 0807
Date 14/11/2017

✓ २३. 'शिक्षण आणि मानवी हक्क' यांचा उद्गाता म. जोतिबा फुले

डॉ. शरद सांबारे १७६

डॉ. वकील शेख

२४. महात्मा फुले यांचे तृतीय रत्न आणि मानवाधिकार

डॉ. सतीश पावडे १८१

२५. मानव अधिकार आणि शिक्षण

प्रा. रमेश के चौधरी १९०

प्रा. एस. एम. देवकर

२६. शिक्षण आणि मानव -जैविक नातेसंबंधाची तर्कमिमांसा

संदीप तुंडूरवार १९३

२७. मानव अधिकार एवं महिला शिक्षा ऐतिहासिक अध्ययन

डॉ. अर्चना पाटिल २०८

28. NATIONAL EDUCATION POLICY-2016 (An Over view the

Problems of Education in Tribal Areas and the Suggestions)

Dr.Vidya S. Raut 215

‘शिक्षण आणि मानवी हक्क’ यांचा उद्गाता म. जोतीबा फुले

विषय मांडणी

१८५१ मध्ये महात्मा जोतीबा फुले यांनी शूद्र वर्गातील मुलींकरिता पहिली शाळा सुरू केली. शतकानुशतकांच्या कालखंडानंतर केलेला हा पहिला अभिनव प्रयत्न होता. वसाहतीक कालखंडामध्ये झालेल्या वैचारिक अभिसरणाचा तो वस्तुतः परिपाक मानल्या जातो. तोपर्यंत शिक्षणाची दालने शूद्र वर्गाकरिता मुक्त झाल्याचा कुठलाही सबळ पुरावा आढळून येत नाही. जोतीबा फुले यांनी शिक्षणाच्या संदर्भात मांडलेले प्रश्ने तत्कालीन संदर्भात वैशिष्ट्यपूर्ण मानल्या गेले. भारतातील मानवाच्या अवनतीला शिक्षण हेच कारणीभूत असल्याचा सबळ दावा त्यांनी विविध माध्यमातून पटवून दिला. व्यक्तीची प्रतिष्ठा निर्माण करण्यात शिक्षणाचे महत्व पायाभूत असल्याचा नवसिध्दांत मांडून भारतीयांच्या सर्वच वर्गाकरिता विकासांचे दालन उघडून दिलेले.

भारतातील ज्ञानाची मत्सेदारी वर्ण व्यवस्थेतील पहिल्याच वर्गाकडे काळजी होती. ही मत्सेदारी जन्माधारीत असून त्यात फेरबदल करण्याचा कुणालाही अधिकार नव्हता. समाज रचनांना गोचिड लागल्याप्रमाणे हे तत्त्वज्ञान पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित होत गेले. मोघलांच्या आगमनानंतर परिस्थितीत बदल येण्याऐवजी वर्ण व्यवस्थेची चौकट उलट अतिशय घप्प झाली याचे कारण मध्यम आशियातून आलेल्या राज्यकर्त्यांचे वर्ण धार्मिकतेची पकड घट्ट करणारे होते. परिणामतः पूर्वीची हिंदू वर्ण व्यवस्था आणि मोघल शासन काळातून आलेला धार्मिक कडवेपणा यामुळे हिंदू वर्ण व्यवस्थेतील उतरंडींन्पिढ्या समूदाय ज्ञानक्षेत्रांच्या बाहेर पूर्णतः फेकल्या गेला.

ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर भारतात प्रबोधनाचे वैचारिक वातावरण निर्माण होऊ लागले, त्यातून जगाकडे बघण्याचा एक नवा दृष्टिकोण विकसित होवू लागला. ब्रिटिश व्यवस्थेतून आलेली व्यक्ती भारताकडे बघतांना नफ्याचे क्षेत्र म्हणूनच बघत होते. निर्विवाद सत्य असले तरी वर्णीय रचनेतील पहिले वर्ण आणि मुगलशासन यांच्या तुलनेत

शिक्षण आणि मानवी हक्क

ब्रिटिशांची इंग्रजी भाषा जगभरातील सर्वच व्यवस्थेत उपयोगाची मानल्या गेली किंवा वापरल्या गेली. जगाचा ८० टक्के वाटा ब्रिटिश भाषेने व्यापला आहे. डॉ. राममनोहर लोहिया यांनी इंग्रजांविस्व्हातील स्वातंत्र्य लढयावर भाष्य करतांना एक महत्वाचा मुद्दा मांडला आहे तो म्हणजे स्वातंत्र्य लढयात गांधीचा उदय झाल्यानंतर स्वातंत्र्य लढयाची भाषा देशी भाषा झाली आणि त्यामुळेच मोठ्या प्रमाणात जनसमूह स्वातंत्र्याच्या मागणीशी जुळल्या गेला. (सप्तक्रांतीचा उदगता, डॉ. राममनोहर लोहिया, अनंत अहमदाबादकर, सुरेश भूसारी, लोहिया अध्ययन केंद्र, नागपूर-२००६, पृ.क्र. १०८)

शिक्षण आणि भाषा यांच्यातील वाक्युद्ध भारतसारख्या देशांना परवडणारे नाहीत. भाषा व्यक्तीच्या अभिव्यक्तीचे प्रबळ साधन असले तरी शिक्षण संकल्पना यामधून विकास पावणाऱ्या सामाजिक तत्वांचा विचार करणे. क्रमप्राप्त ठरते भारतातील बहुविविधता जशी विभाजित करणारी आहे. त्याप्रमाणे भाषावादाचे सूत्र एकात्मकीकरणाऐवजी दूहीला पोषक ठरणारे आहे. दक्षिणेतील द्रविडीयन भाषा आणि उत्तरेतील हिंदी भाषा यातील संघर्षात आपण अनूभवून आहो. या पार्श्वभूमीवर व्यक्तीच्या अभिसरणाला भाषेचे सूत्र गृहीत धरण्याऐवजी प्रागतिक आणि उच्च शिक्षित होण्याचा बहुमान भिन्न-भिन्न आधारावर प्राप्त केला पाहिजे. अलीकडच्या आधुनिक प्रगतीमुळे अनेक नवनवीन साधने विकसित झाली असून कुठल्याही भाषेतील माहिती किंवा ज्ञान जगाच्या कोणत्याही भाषेत परिवर्तित करता येते. त्यामुळे भाषेचा मुद्दा अधिक ताणण्याऐवजी शिक्षणाच्या सबलिकरणाचा विचार होणे अधिक क्रमप्राप्त आहे. तेव्हाच महात्मा फुल्यांनी रोवलेले बिज सामाजिक क्रांतीच्या संदर्भात अत्यंत उपयुक्त स्वस्वांचे मानले जावू शकते. केवळ दिड शतकात शिक्षणाच्या सुदृढीकरणाला नख लागत असेल तर अतिरेकी राष्ट्रवादाचा उन्माद जिंकल्या जाईल आणि पूर्वीप्रमाणेच शिक्षणाची वंचितता समस्त अवनतिला कारणीभूत ठरेल. त्यातील हा विग्रह संपुष्टात येवू द्यावयाचा नसेल तर फुल्यांच्या कालसूसंगत संदर्भाला सामोरे ठेवून त्यावस्त्र वाटचाल करणे शहाजोगपणाचे ठरेल, तेव्हाच 'शिक्षण आणि मानवी हक्क' यामधील सहेतूक संबंध विकास पावलेला राहिल.

डॉ. शरद सांबारे, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, यशोदा गर्ल्स आर्टस् ऍन्ड कॉमर्स कॉलेज, स्नेहनगर, नागपूर.

डॉ. वकील शेख, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, तायवाडे महाविद्यालय, कोराडी

10. **Name of the Teacher :** Dr Prakash Sonak (Department of Sociology)

Title of Chapter: Bharatiya Shetakaryanchya Samajik Samsya (p284-290)

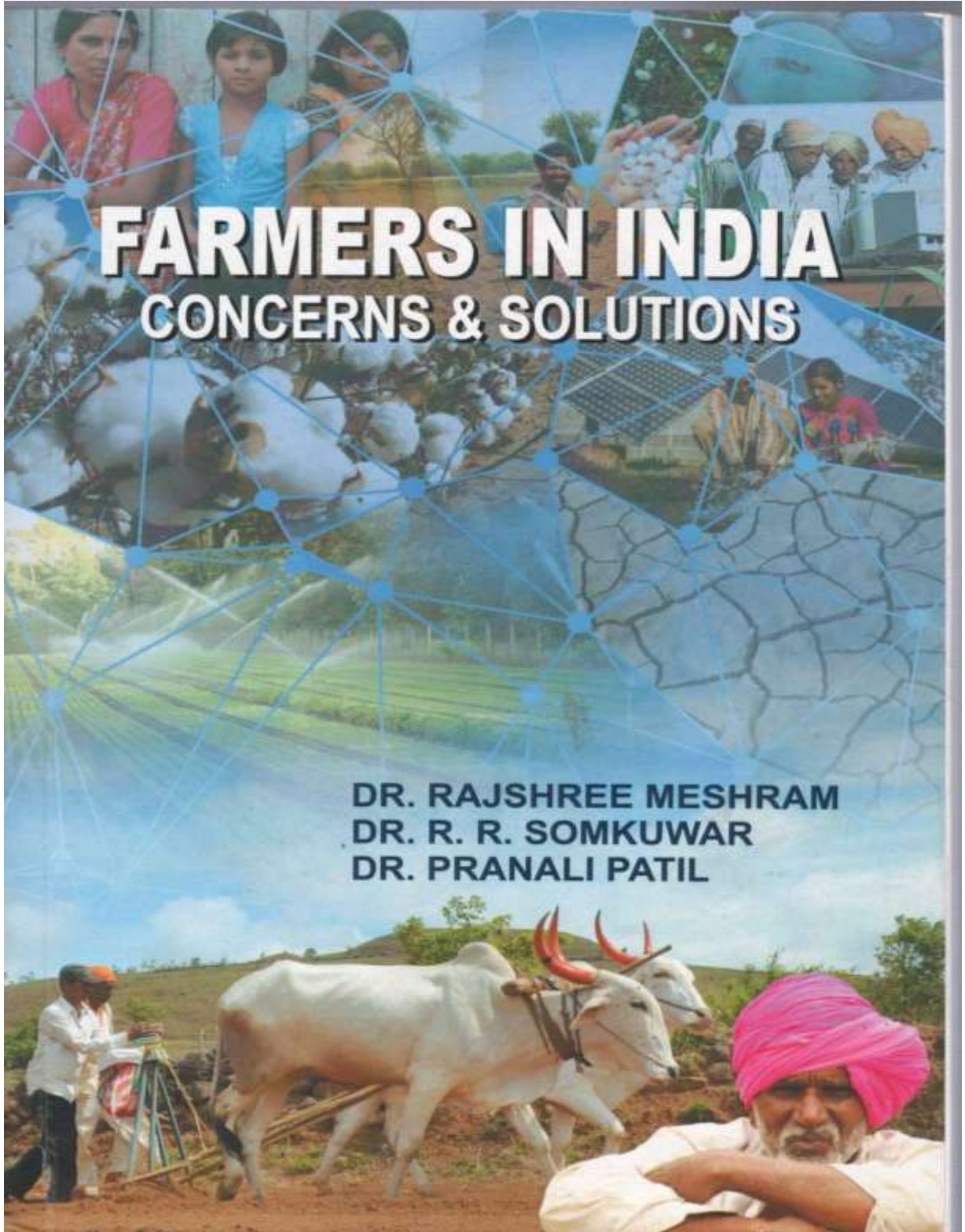
Title of Edited Book : Farmer in India- Concerns and Solutions

(Editor by Dr. R. Meshram, Dr. R. R. Somkuwar, & Dr. P. Patil)

Name of Publisher: Nagpur: Sivali Publications

Year of Publication: 2018

ISBN No. : 978-81-934270-5-7

Farmers in India : Concerns and Solutions

Published By:

College of Social Work, Kamptee

Old Court Building, Lala Oli, Kamptee

Phone : (O) 07109282759

Email : principal.cswkamptee@gmail.com

Publisher & Distributor :

Sivali Publications

25, Lane 8, Vishwakarma Nagar,

NAGPUR-440027

Email: shashibhowate@gmail.com

(M) 9881712149

First Edition: 2018

ISBN: 978-81-934270-5-7

©2018, Editor in Chief

Composing:

Sivali Graphic Nagpur

(M):09881712149

Printing:

Vansh Creation, Nagpur

Price: **Rs. 700/-**

- All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

23	Performance of Women in Indian Agriculture	Dr. Vinod G. Gajghate	157
24	Multipronged Agricultural Strategy Need of the Hour	Dr. N. N. Daware	162
25	Agriculture Productivity in Vidarbha	Dr. Kavita P. Kanholkar	167
26	Agrarian Crisis : Causes and Remedies	Vijay S. Ganvir	174
27	Agriculture in Vidarbha : Performance And Problem Areas	Kavita N. Badwaik	181
28	Magnitude and Etiology Behind Farmers Suicide in India	Dr. Sanjoo C. Utpure Dr. Jyoti S. Khare Utpure	186
29	शेतकरी कुटुंबाच्या शैक्षणिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. राजश्री मेश्राम	१९३
30	शासनाचे धोरण: शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या	डॉ. सविता भा. चिवंडे	204
31	शेतकरी आत्महत्या व मानवी अधिकार एक दृष्टिक्षेप	मनीष प्रभाकरराव मुडे	213
32	शेतकरी आत्महत्या व शासनाची जबाबदारी	डॉ. चंदू के. पोपटकर	220
33	शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. आनंद प्रकाश भेले	226
34	ग्रामीण शेती विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहभाग	नरेश यादवराव पेंदाम	236
35	शेती विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व उपाय	वंसत भाऊराव राठोड	246
36	विदर्भातील कृषी उत्पादन व उद्योग	रेखा ला. मेश्राम	252
37	वैदर्भिय अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांचे निर्मूलन	सतिश ढोके	258
38	लिंगभाव आणि स्त्री शेतकऱ्यांच्या समस्या	क्रिष्णा पासवान	263
39	पारधी जमातीतील शेतकऱ्यांची स्थिती व आव्हाने	डॉ. प्रल्हाद एस. धोटे	268
40	भारतीय कृषी व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती	प्रविण दि. मुधोळकर	271
41	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि समस्या	डॉ. दयानंद ऊ. राऊत	279
42	भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. प्रकाश सु. सोनक	284
43	महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी	डॉ. मिनाक्षी एन. कुबडे	291
44	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था	डॉ. एच. यू. पेटकर	295
45	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टिक्षेप	डॉ. ललीता ई. पूनय्या	303
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : शेती आणि शेतकरी	शशिकांत व्ही. डांगे	310
47	प्रकल्पग्रस्त शेतकरी व समस्या	मनोज ह. होले	315
48	सेंट्रिय शेती : शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचा जाहीरनामा	डॉ. बाबा शंभरकर	323
49	शासन धोरणे आणि शेतीकरिता कार्यक्रम	प्रज्ञा प्र. पाटील	328
50	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय	महेंद्र अ. पखाले	334
51	विदर्भातील शेतकरी आणि आत्महत्या	डॉ. सी.पी. साखरवाडे	342
52	महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या आणि उपाययोजना	शैलेश डी. बलकी	346

भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या

■ डॉ. प्रकाश सुर्यभान सोनक

प्रस्तावना

भारत हा एक कृषीप्रधान देश आहे. या देशातील आजही बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतात. भारत हा खेडयाचा देश म्हणून आजही ओळखला जातो. भारतात आजही ६,७५,७२१ खेडी आहेत. यावरून लक्षात येते की, भारताचा अधिकाधिक हिस्सा हा ग्रामीण विभागाशी संबंधित आहे. गावात राहणाऱ्या लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती आहे. त्याचबरोबर गावात शेती व्यवसायासोबत गैरशेती करणारे सुध्दा लोक समाविष्ट असलेले दिसून येतात. भारतीय शेती ही बहूतांश वरील पावसावर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतीतून निर्माण होणारे उत्पादन पडणाऱ्या पावसावर असल्या कारणाने आज भारतातील शेती व्यवसायासमोर अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आढळून येतात. बरीचशी शेतीपध्दती जुन्या पध्दतीची असल्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांना अनेकदा अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

एका संकल्पनेच्या रूपात शेतकरी किंवा (कृषी) समूदायाची संकल्पना विकसित करण्याचे श्रेय मुख्यत्वे रॉबर्ट रेडफील्ड यांना आहे. आज अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी आणि मानवशास्त्रज्ञांनी या संकल्पनेचा अधिक व्यावहारिक अर्थ स्पष्ट केला आहे. कृषीशी संबंधित या समूदायाकडे बऱ्याच काळापर्यंत दुर्लक्ष करण्यात आले. नंतर यामध्ये सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने अनेक प्रकारच्या विकास कार्यक्रमा अंतर्गत आवश्यक मानले गेले असले तरी आज सरकारने कोणतेही धोरण किंवा कोणतेही नियोजन केले असले तरी या देशातील शेतकऱ्यांच्या समस्या दिवसे-दिवस कमी होण्याऐवजी वाढतच चाललेल्या आहेत. त्यांना सरकारी योजनांचा लाभ ज्या प्रमाणात मिळायला हवा त्या लोकांपासून आजही भारतातील अनेक शेतकरी हे दूर आहेत. असेच चित्र डोळयासमोर उपस्थित राहाते.

१८५७ ते १९२१ हा कालखंड शेतकरी चळवळीचा शुभारंभ होता. जमीनदारांचा जुलूम व ब्रिटिशांचा जुलमी जमीनसारा यामुळे शेतकरी अगतिक झाला होता. त्याच्यावरील

■ विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र, यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, स्नेहनाग. नागपूर.

सूचना व उपाय योजना -

- १) सरकारने संपूर्ण भारतातील छोट्या शेतकऱ्यांना योग्य त्या सवलती देवून त्यांच्या शेती सुधारणेच्या कार्यास मदत करावी.
- २) प्रत्येक योजना राबवितांना गरीब शेतकऱ्यांना त्याचा पूर्णपणे लाभ मिळत आहे किंवा नाही याकडे लक्ष द्यावे.
- ३) आत्महत्येच्या प्रमाणावर योग्य ते उपाय तयार करावे व त्यातून त्यांची सूटका करावी.
- ४) योग्य सिंचनाची व्यवस्था करावी की ज्याचा लाभ शेतकऱ्यांना होईल.
- ५) शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाच्या सोयी मोफत उपलब्ध करून द्याच्या.
- ६) त्यांना बी-बियाने मोफत पुरवावे.
- ७) त्यांना शासकीय अनुदान द्यावे.

संदर्भ सूची -

- १) घाटोळे प्रा. श. ना. ग्रामीण समाजशास्त्र व सामूदायिक विकास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, द्वि.आ. १९९४.
- २) नागगोंडे गुरूनाथ, सामाजिक आंदोलने, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., १९८६.
- ३) भिडे जी.एल., पाटील, एन.डी. महाराष्ट्रातील समजासुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, तेरावी आवृत्ती.
- ४) अग्रवाल जी. के., पाण्डेय एस. एस., ग्रामीण समाजशास्त्र, आगरा बुक स्टोर, आगरा, द्वि.आ. १९८५-८६.
- ५) नरके हरी, महात्मा फुले साहित्य आणि चळवळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, राजश्री शाहू चरित्र साधने प्रकाशन समिती, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई-२१, प्र.आ. २००६
- ६) काचोळे डॉ. दा.धो., ग्रामीण समाजशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९९०.
- ७) लोटे रा.ज., भारतीय समाज आव्हाने आणि समस्या, पिंपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, तृ.आ. जून २०१५.
- ८) भांडारकर पी. एल. शब्बीर शेख, पालकर जी. के. भारतीय सामाजिक समस्या, एस. चन्द आणि कंपनी (प्रा.) लि. नवी दिल्ली, द्वि.आ. १९९०.

11. Name of the Teacher : Dr Prakash Sonak (Department of Sociology)

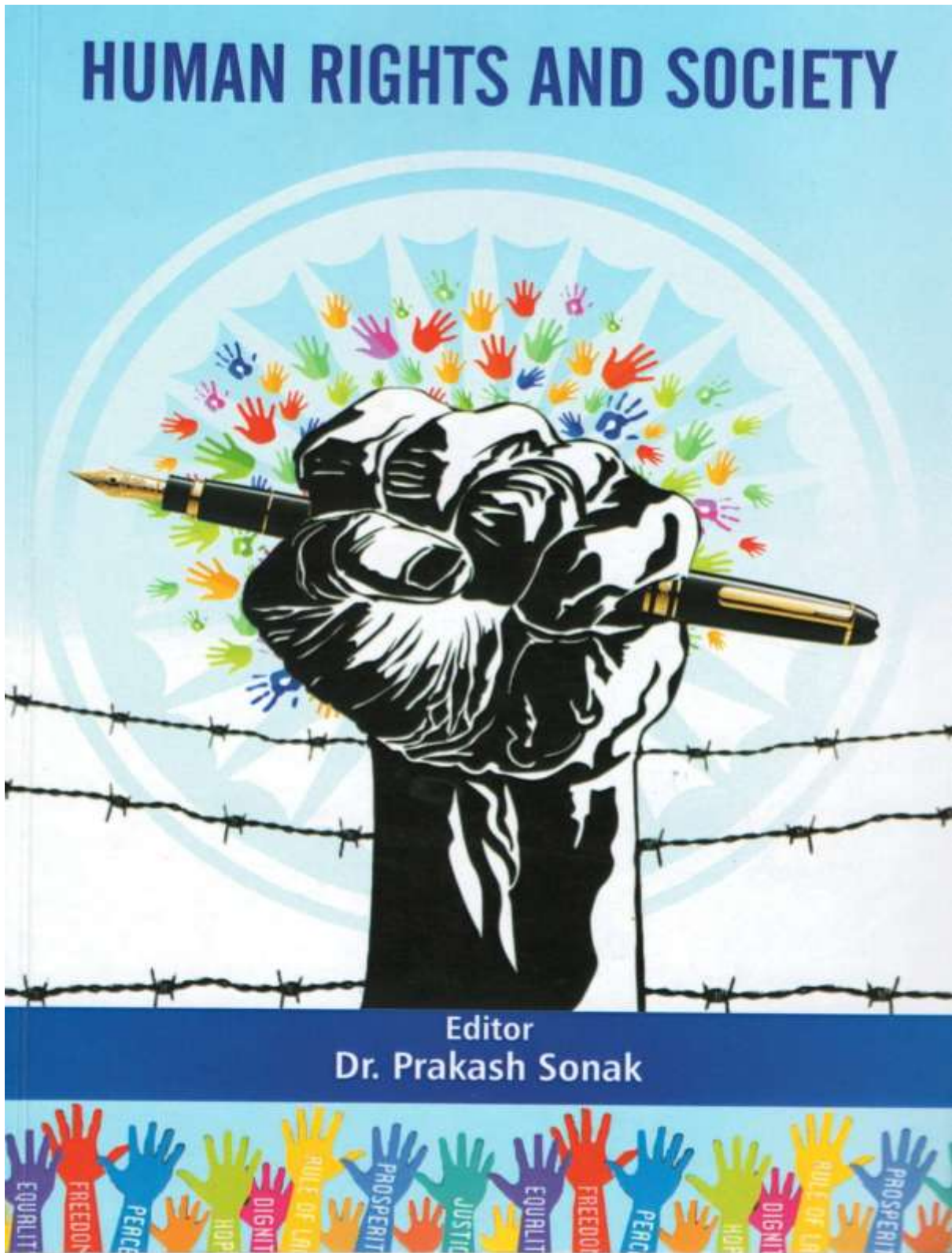
Title of Chapter: -

Title of Edited Book : Human Rights and Society (Editor by Dr. Prakash Sonak)

Name of Publisher: Nagpur: Principal - Yashoda Girls' Arts and Commerce College

Year of Publication: 2018

ISBN No. : 978-81-920781-5-1

HUMAN RIGHTS AND SOCIETY

■ Editorial Board ■

Dr. Prakash Sonak
Editor

■ Associate Editor ■

Dr. Pramod Fating **Dr. Ms. Lalita Punnya**
Dr. Suryakant Kapshikar **Dr. Sudhakar Thool**
Dr. Amol Raut

■ Peer-Reviewed Committee ■

Dr. Sanjay Salunke Dean, Humanities Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.	Dr. Ashok Borkar Associate Professor of Sociology PGTD, RTM Nagpur University, Nagpur
Dr. Kishor Raut Head, Department of Sociology Sree Gadge Baba Amravati University, Amravati	Dr. Deepak Pawar Women's College, Nandanwan, Nagpur
Dr. Rajul Bhagat Head, Department of Sociology S.N. War College, Tumkur	Dr. Rajendra Kamble Indira Gandhi Mahavidyalaya, Kalmeshwar Dist. Nagpur
Dr. Santosh Mendhekar Head, Department of Sociology, Ramka College, Bera, Nagpur	Prof. Baban Meshram Narwarlal Maniklal Dalal Mahavidyalaya, Gondia

ISBN : 978-81-920781-5-1

Human Rights & Society

Editor : Dr. Prakash Sonak

Published by :

Dr. Sharad Sambare

Officiating Principal

Yashoda Girls' Arts & Commerce College

Sneh Nagar, Nagpur M.S. (India)

Accredited B++ with 2.82 CGPA for First Cycle by NAAC

Tel. : 0712-2290637 Fax No. 0712- 2290368

Email : ygc.ngp@rediffmail.com

Website : www.ygcngp.org

Copyright©

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.

The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions, expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.

The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.

In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

Edition : 2018

ISBN - 978-81-920781-5-1

Price : Rs. 250/-

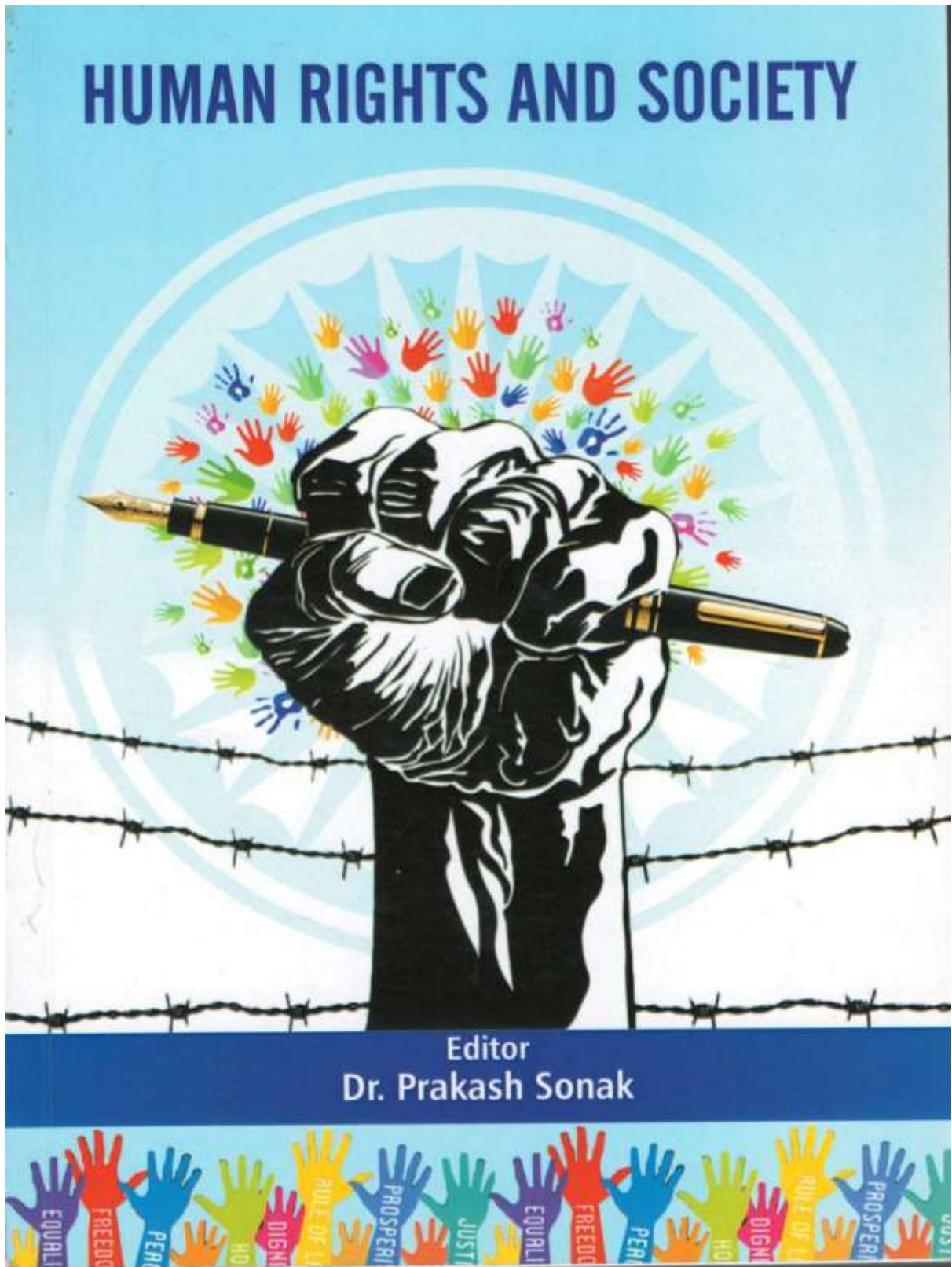
Designed & Printed by

Dinesh Graphic

Trimurti Nagar, Nagpur-440022

M.9422119631/9765762211

12. Name of the Teacher : Dr Prakash Sonak (Department of Sociology)
Title of Chapter: Manavi Hakka Wa Mahila Sakshimikaran (p60-69)
Title of Edited Book : Human Rights and Society (Editor by Dr. Prakash Sonak)
Name of Publisher: Nagpur: Principal - Yashoda Girls' Arts and Commerce College
Year of Publication: 2018 ISBN No. : 978-81-920781-5-1

Human Rights & Society

Editor : Dr. Prakash Sonak

Published by :

Dr. Sharad Sambare

Officiting Principal

Yashoda Girls' Arts & Commerce College

Sneh Nagar, Nagpur M.S. (India)

Accredited B++ with 2.82 CGPA for First Cycle by NAAC

Tel. : 0712-2290637 Fax No. 0712- 2290368

Email : ygc.ngp@rediffmail.com

Website : www.ygcngp.org

Copyright©

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.

The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions, expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.

The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.

In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

Edition : 2018

ISBN - 978-81-920781-5-1

Price : Rs. 250/-

Designed & Printed by

Dinesh Graphic

Trimurti Nagar, Nagpur-440022

M.9422119631/9765762211

CONTENTS

१.	मानवाधिकार व स्त्री पुरुष समानता	०१
	डॉ. साधना विजय लांजेवार	
२.	स्त्रियांच्या संदर्भात समानता, शिक्षण, राजकारण आणि मानवाधिकार	०५
	डॉ. ज्योती सेलुकर	
३.	लिंग आधारीत समानतेतून स्त्री सक्षमीकरण	११
	डॉ. दीपक कृष्णराव पवार	
४.	अनुसूचित जातीतील शिक्षण	१८
	डॉ. राहुल भगत	
५.	भेदभाव, अमानवीय वागणूक आणि हिंसाचार व मानवी हक्क	२७
	डॉ. राजेंद्र जनार्दन कांबळे	
६.	मानवाधिकारांचे समाजशास्त्र	३६
	डॉ. अशोक ता. बोरकर	
७.	मानवी हक्क व महिला सक्षमीकरण	६०
	डॉ. प्रकाश सुर्यभान सोनक	
८.	मानवाधिकार : बदलते जागतिक परिमाण	७०
	डॉ. नलिनी बोरकर	
९.	फुले शाहू आंबेडकर आणि महिला सशक्तीकरण	७७
	डॉ. विनोद जीवनतारे	
१०.	महिला आणि मानवी हक्क	८१
	प्रा. संगिता सोमवंशी	
११.	मानवी अधिकार आणि समाज	८७
	प्रा. मोनाली बहादुरे	
१२.	स्त्री सक्षमीकरण - एक दृष्टिक्षेप	९६
	डॉ. साधना वि. मौदेकर	
१३.	महिला सशक्तीकरण	१०२
	प्रा. डॉ. लालचंद किसन रामटेके	
१४.	मानवाधिकार आणि महिला सक्षमीकरण	१०८
	प्रा. रमेश एम. घोनमोडे	
१५.	स्त्रियांवरील अत्याचार आणि मानवाधिकार	११६
	प्रा. बाळकृष्ण कारू रामटेके	
१६.	मानवी हक्कांची अंमलबजावणी व महिला सक्षमीकरण	१२३
	प्रा. महेंद्र एन. कुंभारे	
१७.	डॉ. आंबेडकरची स्त्री मुक्ती चळवळी विषयांची भूमिका	१३०
	प्रा. बबन पवनदास मेश्राम	
१८.	मानवाधिकार आणि महिला सशक्तीकरण	१३७
	प्रा. अनिल गावंडे	
१९.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मानवाधिकार आणि समाज महिला	१४३
	सशक्तीकरण	
	प्रा. कल्पना नेवारे	

मानवी हक्क व महिला सक्षमीकरण

डॉ. प्रकाश सुर्यभान सोनक

विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र,

यशोदा गर्ल्स आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, स्नेहनगर, नागपूर.

प्रस्तावना

अनेक सामाजिकशास्त्राचा आढावा घेतल्यास जगामध्ये असे कोणतेही राष्ट्र नाही की जेथे स्त्रियांना आपल्या अधिकाराकरीता चळवळी कराव्या लागल्यात नाहीत. शतकानुशतके त्यांच्यावर होणारे अन्याय, अत्याचार, शोषण, वंचितता, बंधने, अशा अनेक प्रथा आणि परंपरांच्या अनिष्ट रूढीच्या कर्मकांडाच्या धर्मवादाच्या, पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या, चूल आणि मूल अशा सामाजिक प्रथांच्या बंधनातून महिलांनी पुढे येण्याच्या दृष्टीकोनातून बरेच परिश्रम खर्ची पाडलेत. परंतु आपल्यात असलेली खंबीरतेची चौकट शेवटपर्यंत सोडली नाही. फलस्वरूप त्यांच्या उत्थानाकरीता अनेक सामाजिक सुधारकांनी सामाजिक सुधारणाद्वारे केलेले प्रयत्न सुरूवातीला त्यांचा देखील येथील कर्मकांडवाद्यांनी केलेल्या विरोधाला न जुमानता ताठरतेने पुढे घेवून जाण्याचे केलेले अथक प्रयत्न आणि कालमानपरत्वे त्याला मिळत गेलेली मान्यता स्त्रियांच्या या सर्व जमेच्या बाजू असल्यामुळे त्यांना घरातील चार भिंतीतून बाहेर पडण्याची शक्ती मिळाली आणि स्त्रीने न घाबरता सर्व धार्मिक, सामाजिक बंधनावर मात करीत आपल्या चौकटीत राहून आपला विकास करण्याचे उद्दिष्टे साध्य करण्यामध्ये कसलीही लाज न बाळगता आज उच्च शिखरावर आपली ओळख दिलेली आहे. हे जगातील कोणतीही पुरुषप्रधान व्यवस्था नाकारू शकत नाही.

तरी आज देखील काही समाजातील स्त्रियांनी घेतलेली ही उंच भरारी आवडणारी दिसत नाही असे वाटते. भारतीय समाजातील लोकांच्या मनात आजही धार्मिकतेच्या आधारावर, धर्मग्रंथावर आधारीत श्रुतीमध्ये असलेली, मनुस्मृतीमध्ये असलेली स्त्रिची दशा आणि प्रत्येक काळानुसार असलेली दशाच त्यांना आजही बरोबर वाटते. असे परंपरावादी विचारांचे लोक या देशामध्ये मोठ्या समुदायाच्या स्वरूपात आहेत. त्यामुळे स्त्री चळवळ आणि त्यांच्या विकासांमध्ये आजही अनेक अडथळे निर्माण

13. **Name of the Teacher :** Prof. Rekha Meshram (Department of Home-Economics)

Title of Chapter: Vidarbhatil Krushi Utpadan wa Udyog (p252-257)

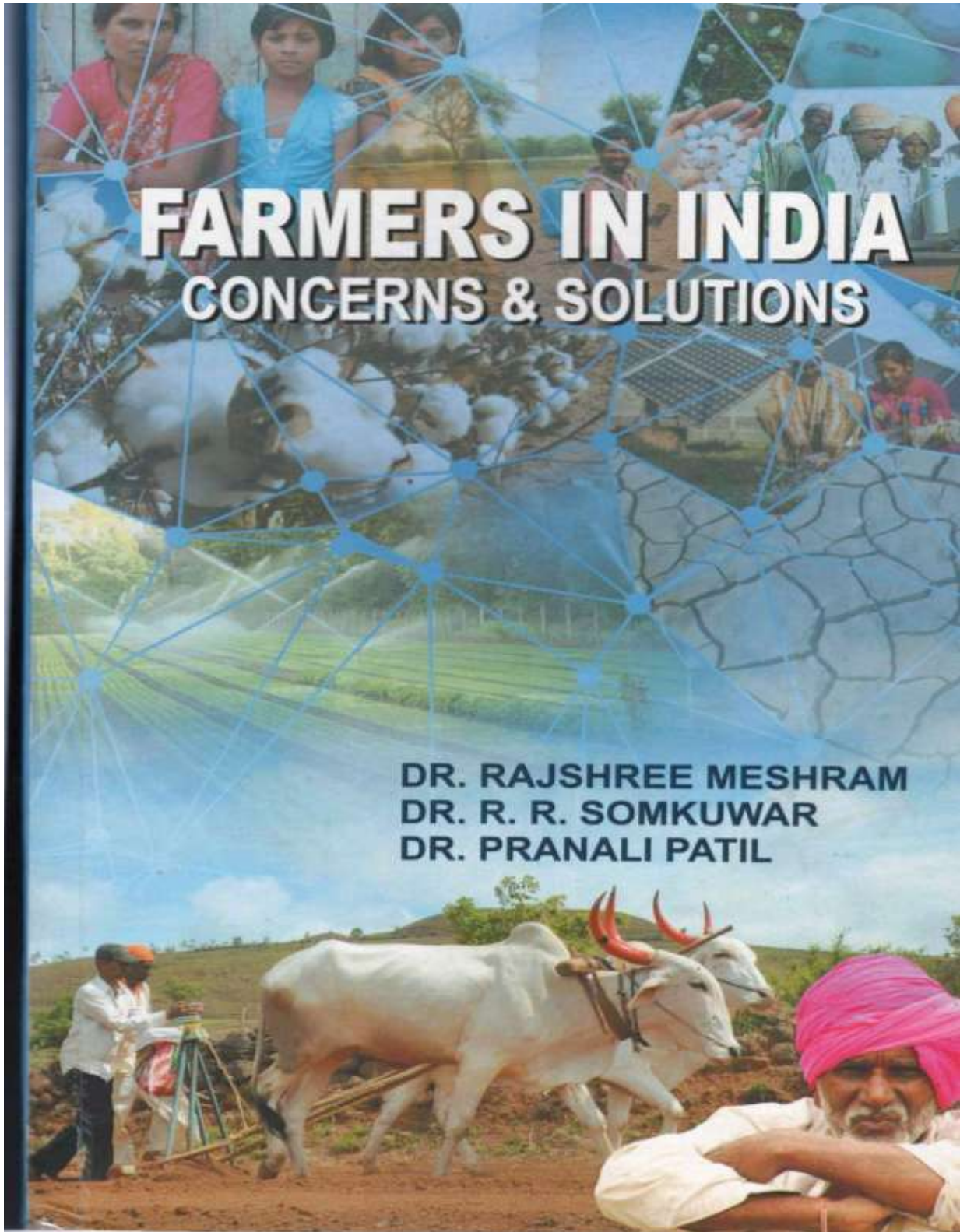
Title of Edited Book: Farmer in India- Concerns and Solutions

(Editor by Dr. Rajshree Meshram, Dr. R. R. Somkuwar, & Dr. P. Patil)

Name of Publisher: Nagpur: Sivali Publications

Year of Publication: 2018

ISBN No. : 978-81-934270-5-7

Farmers in India : Concerns and Solutions

Published By:

College of Social Work, Kamptee

Old Court Building, Lala Oli, Kamptee

Phone : (O) 07109282759

Email : principal.cswkamptee@gmail.com

Publisher & Distributor :

Sivali Publications

25, Lane 8, Vishwakarma Nagar,

NAGPUR-440027

Email: shashibhowate@gmail.com

(M) 9881712149

First Edition: 2018

ISBN: 978-81-934270-5-7

©2018, Editor in Chief

Composing:

Sivali Graphic Nagpur

(M):09881712149

Printing:

Vansh Creation, Nagpur

Price: Rs. 700/-

- All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

23	Performance of Women in Indian Agriculture	Dr. Vinod G. Gajghate	157
24	Multipronged Agricultural Strategy Need of the Hour	Dr. N. N. Daware	162
25	Agriculture Productivity in Vidarbha	Dr. Kavita P. Kanholkar	167
26	Agrarian Crisis : Causes and Remedies	Vijay S. Ganvir	174
27	Agricultural in Vidarbha : Performance And Problem Areas	Kavita N. Badwaik	181
28	Magnitude and Etiology Behind Farmers Suicide in India	Dr. Sanjoo C. Utpure Dr. Jyoti S. Khare Utpure	186
29	शेतकरी कुटुंबाच्या शैक्षणिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. राजश्री मेश्राम	१९३
30	शासनाचे धोरण: शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या	डॉ. सविता भा. चिवंडे	204
31	शेतकरी आत्महत्या व मानवी अधिकार एक दृष्टिक्षेप	मनीष प्रभाकरराव मुडे	213
32	शेतकरी आत्महत्या व शासनाची जबाबदारी	डॉ. चंदू के. पोपटकर	220
33	शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. आनंद प्रकाश भेले	226
34	ग्रामीण शेती विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहभाग	नरेश यादवराव पेंदाम	236
35	शेती विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व उपाय	वंसत भाऊराव राठोड	246
36	विदर्भातील कृषी उत्पादन व उद्योग	रेखा ला. मेश्राम	252
37	वैदर्भिय अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांचे निर्मूलन	सतिश ढोके	258
38	लिंगभाव आणि स्त्री शेतकऱ्यांच्या समस्या	क्रिष्णा पासवान	263
39	पारधी जमातीतील शेतकऱ्यांची स्थिती व आव्हाने	डॉ. प्रल्हाद एस. घोटे	268
40	भारतीय कृषी व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती	प्रविण दि. मुधोळकर	271
41	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि समस्या	डॉ. दयानंद ऊ. राऊत	279
42	भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. प्रकाश सु. सोनक	284
43	महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी	डॉ. मिनाक्षी एन. कुबडे	291
44	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था	डॉ. एच. यू. पेटकर	295
45	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टिक्षेप	डॉ. ललीता ई. पून्ग्या	303
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : शेती आणि शेतकरी	शशिकांत व्ही. डांगे	310
47	प्रकल्पग्रस्त शेतकरी व समस्या	मनोज ह. होले	315
48	सेंट्रिय शेती : शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचा जाहीरनामा	डॉ. बाबा शंभरकर	323
49	शासन धोरणे आणि शेतीकरिता कार्यक्रम	प्रज्ञा प्र. पाटील	328
50	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय	महेंद्र अ. पखाले	334
51	विदर्भातील शेतकरी आणि आत्महत्या	डॉ. सी.पी. साखरवाडे	342
52	महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या आणि उपाययोजना	शैलेश डी. बलकी	346

विदर्भातील कृषी उत्पादन व उद्योग

■ रेखा ला. मेश्राम

प्रस्तावना :

भारताच्या आर्थिक उलाढालीत महत्वाचे क्षेत्र म्हणजेच कृषी क्षेत्र आहे. आजही भारतातील ७० टक्के लोकांचे पोट भरण्याचे साधन म्हणजे शेती आहे. लोकसंख्या तसेच मनुष्यबळ यांचा मोठा भार कृषी व्यवस्थेवर असतो. आणि त्यामुळे कृषी व्यवस्था राज्याच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडत असतात. महाराष्ट्राची तुलना करायची तर विदर्भ उपजिवीकेकरीता अजुनही शेतीव अवलंबून असल्याचे स्पष्ट दिसते. तरीही विदर्भात यावर आधारीत औद्योगिक विकास आणि कृषीतर रोजगार फारच कमी प्रमाणात आहे. महत्वाचे कारण म्हणजे राज्यकर्ते रस्त्याची असुविधा, निकृष्ट मुलभूत सोयी तसेच कुशल कामगाराची उपलब्धता विदर्भात कमी आहे. अनेक नैसर्गिक आपत्तीचा सामना, जलसिंचनाची कमतरता, पर्जन्यमा आदी कारणामुळे आणि विदर्भात फेब्रुवारीच्या महिन्यात अचानक झालेली गारपिट, पाऊ यामुळे शेतीचे बरेच नुकसान शेतकऱ्यांना हतलज करणारे ज्वलंत उदाहरण आहे. त्यावरही उपाय म्हणून नविन शेती पध्दतीचे आव्हान स्विकारणे शेती विकासाचे दृष्टीने. महत्वाचे ठरू शकेल.

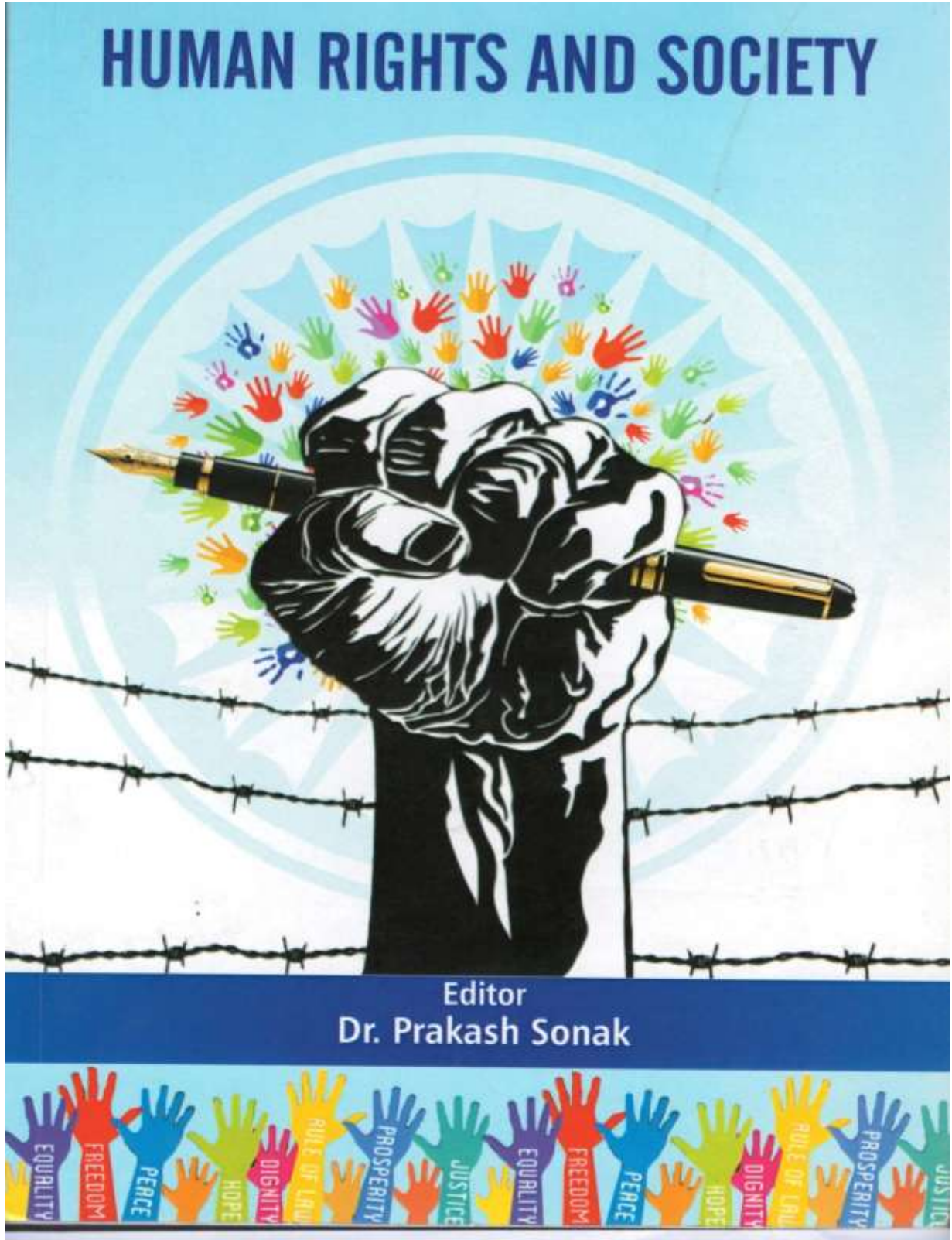
विदर्भात प्रामुख्याने खरिप व रबी अशी हंगामी पिके घेतली जातात. तसे कोरडवाहू आणि ओलित अशी उत्पादनेही घेतली जातात. पण कोरडवाहू शेती प्रमाण जास्त आहे. फक्त पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून शेती विकास होण नाही. जास्तीत जास्त उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी नविन तंत्राचा उपयोग करू असेच सामुहीक शेती करून कृषी उत्पादन क्षमता व त्यासंबंधी उद्योग विकासात चालना प्राप्त होवून विदर्भातील कृषी विकास होवू शकतो.

पेपर सादरीकरणाचे उद्दीष्टे :

- १) विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या स्तराचे अध्ययन करून, नविन शेती पध्दतीचा वापर करून दर्जा सुधारणे.

■ गृह अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज नागपूर

14. **Name of the Teacher :** Dr Lalita Punnya (Department of Physical Education)
Title of Chapter: Paryavaran Pradushanacha Manavi Swasthyavar Honara Parinam (p162-168)
Title of Edited Book: Human Rights and Society (Edited by Dr. Prakash Sonak)
Name of Publisher: Nagpur: Principal - Yashoda Girls' Arts and Commerce College
Year of Publication: 2018 **ISBN No. :** 978-81-920781-5-1

Human Rights & Society

Editor : Dr. Prakash Sonak

Published by :

Dr. Sharad Sambare

Officiating Principal

Yashoda Girls' Arts & Commerce College

Sneh Nagar, Nagpur M.S. (India)

Accredited B++ with 2.82 CGPA for First Cycle by NAAC

Tel. : 0712-2290637 Fax No. 0712- 2290368

Email : ygc.ngp@rediffmail.com

Website : www.ygcngp.org

Copyright©

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.

The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions, expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.

The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.

In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

Edition : 2018

ISBN - 978-81-920781-5-1

Price : Rs. 250/-

Designed & Printed by

Dinesh Graphic

Trimurti Nagar, Nagpur-440022

M.9422119631/9765762211

२०.	मानवाधिकार आणि समाज भेदभाव, अमानविय वागणुक १४८ आणि हिंसाचार आशिष ता. रंगारी	१४८
२१.	पर्यावरण प्रदुषण एक आरोग्यात्मक समस्या १५६ डॉ. प्रमोद देविदास पाटील	१५६
✓ २२.	पर्यावरण प्रदुषणाचा मानवी स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम १६२ डॉ. ललीता ईश्वरन पूनय्या	१६२
२३.	मानवाधिकार: ऐतिहासिक समालोचन १६९ डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	१६९
२४.	आरोग्य व पर्यावरणात्मक समस्या १७५ प्रा. गोवर्धन या. वानखेडे	१७५
२५.	नागपुर जिल्ह्यात राबविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक बाल १८२ विकास सेवा योजनेमार्फत दिल्या जाणाऱ्या पोषण आहार व आरोग्य शिक्षण या सेवांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. डॉ. दिलीप सवाईराम चव्हाण	१८२
२६.	सामाजिक न्याय और मानवाधिकार १९२ प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे	१९२
२७.	महिला सशक्तीकरण १९९ प्रा. सुधाकर माटे	१९९
२८.	Educational Rights of Dalit Women 205 Prof. Ms. Varsha Bhujbal	205
२९.	Education and Women Empowerment 214 Dr.Sucheta Parker	214
३०.	Women's Empowerment in India: Issues, Challenges 220 Asst. Prof. Prakash H. Sahare	220
३१.	Human Rights, Cyberspace and Users: 229 An Overview Dr. Sudhakar S Thool	229
३२.	Right to Food and Human Rights 240 Nishant Mate	240
३३.	Human Right And Law 250 Dr. Santosh P. Mendhekar	250
३४.	Human Rights: Right to Dignity 265 Amol Raut	265
३५.	Human Rights for Women in India 273 Dr. Pramod G. Fating	273

पर्यावरण प्रदुषणाचा मानवी स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम

डॉ. ललीता ईश्वरन पून्य्या

सहयोगी प्राध्यापक शारीरिक शिक्षण विभाग प्रमुख
यशोदा गर्ल्स आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

प्रस्तावना -

मानव हा नैसर्गिक पर्यावरणाचा घटक आहे. बुद्धीमत्ता कल्याणशक्ती, कार्यक्षमता, निर्णयक्षमता, तंत्रकौशल्य, महत्त्वकांक्षा इ. गुणवत्तेच्या आधारावर मानवाने विविध क्षेत्रात प्रगती केली आहे. आपले जीवन सुखकारक बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. विकासासाठी नैसर्गिक संपदेचा अतिरिक्त वापर होऊ लागला. नैसर्गिक साधन संपत्तीचे इतके शोषण होऊनही मानवी गरजा पूर्ण होत नाहीत याउलट पर्यावरणाचा त्याच्यावर परीणाम होऊन निसर्गाचे संतुलन बिघडू लागले व पर्यावरणासंबंधी ध्वनी, जल, वायू, मृदा प्रदूषणसारख्या अनेक समस्या निर्माण होऊ लागल्या. याचा परिणाम सजीव जीवसृष्टीवर तसेच निर्जीव वस्तुवरही होऊ लागला. सामाजिक तसेच सांस्कृतीक परिवर्तन जे अनेक प्रकारच्या तणाव आणि रोगांना जन्म देऊ लागले. पर्यावरणाचा न्हास होण्यास मानवच कारणीभूत आहे. मानवाचे शारीरिक आणि मानसिक विकासावर पर्यावरणाचा सर्वात जास्त प्रभाव पडतो. "स्वस्थ मानवांची गुरूकिल्ली" ही त्याचे पर्यावरण आहे. त्यामुळे पर्यावरण नियोजनात प्रत्येकानेच सहभाग घेतले पाहिजे. प्रस्तुत विषयाचा विषय "पर्यावरण प्रदुषणाचा मानवी स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम व उपाय".

उद्देश्य -

- १) पर्यावरणाविषयी माहिती जाणून घेणे.
- २) पर्यावरण प्रदुषणाची कारणे शोधणे.
- ३) पर्यावरण प्रदुषणाचा स्वास्थ्यावर होणारा परीणाम जाणणे.
- ४) प्रदुषणावर आळा घालण्यासाठी उपाययोजना जाणून घेणे.

15. **Name of the Teacher** : Dr Lalita Punnya (Department of Physical Education)

Title of Chapter: Vidarbhatil Shetakaryanchya Samsya Sarkari Yojana wa taratudi- Ek Drushtikshap (p303-309)

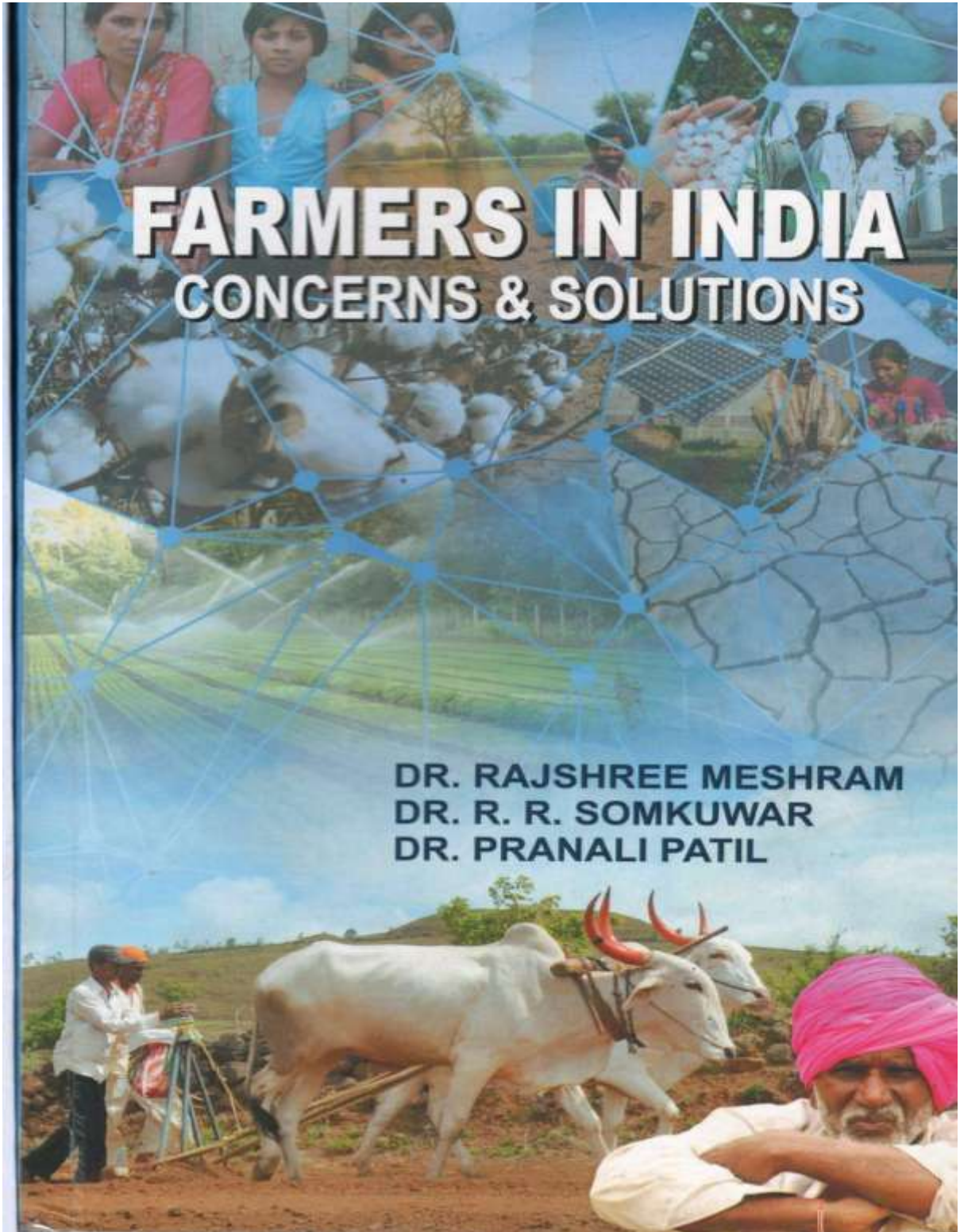
Title of Edited Book: Farmer in India- Concerns and Solutions

(Editor by Dr. Rajshree Meshram, Dr. R. R. Somkuwar, & Dr. P. Patil)

Name of Publisher: Nagpur: Sivali Publications

Year of Publication: 2018

ISBN No. : 978-81-934270-5-7

Farmers in India : Concerns and Solutions

Published By:

College of Social Work, Kamptee
Old Court Building, Lala Oli, Kamptee
Phone : (O) 07109282759
Email : principal.cswkamptee@gmail.com

Publisher & Distributor :

Sivali Publications
25, Lane 8, Vishwakarma Nagar,
NAGPUR-440027
Email: shashibhowate@gmail.com
(M) 9881712149

First Edition: 2018

ISBN: 978-81-934270-5-7

©2018, Editor in Chief

Composing:

Sivali Graphic Nagpur
(M):09881712149

Printing:

Vansh Creation, Nagpur

Price: **Rs. 700/-**

- All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

23	Performance of Women in Indian Agriculture	Dr. Vinod G. Gajghate	157
24	Multipronged Agricultural Strategy Need of the Hour	Dr. N. N. Daware	162
25	Agriculture Productivity in Vidarbha	Dr. Kavita P. Kanholkar	167
26	Agrarian Crisis : Causes and Remedies	Vijay S. Ganvir	174
27	Agricultural in Vidarbha : Performance And Problem Areas	Kavita N. Badwaik	181
28	Magnitude and Etiology Behind Farmers Suicide in India	Dr. Sanjoo C. Utpure Dr. Jyoti S. Khare Utpure	186
29	शेतकरी कुटुंबाच्या शैक्षणिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. राजश्री मेश्राम	१९३
30	शासनाचे धोरण: शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या	डॉ. सविता भा. चिवंडे	204
31	शेतकरी आत्महत्या व मानवी अधिकार एक दृष्टिक्षेप	मनीष प्रभाकरराव मुडे	213
32	शेतकरी आत्महत्या व शासनाची जबाबदारी	डॉ. चंदू के. पोपटकर	220
33	शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. आनंद प्रकाश भेले	226
34	ग्रामीण शेती विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहभाग	नरेश यादवराव पेंदाम	236
35	शेती विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व उपाय	वंसत भाऊराव राठोड	246
36	विदर्भातील कृषी उत्पादन व उद्योग	रेखा ला. मेश्राम	252
37	वैदर्भिय अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांचे निर्मूलन	सतिश ढोके	258
38	लिंगभाव आणि स्त्री शेतकऱ्यांच्या समस्या	क्रिष्णा पासवान	263
39	पारधी जमातीतील शेतकऱ्यांची स्थिती व आव्हाने	डॉ. प्रल्हाद एस. धोटे	268
40	भारतीय कृषी व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती	प्रविण दि. मुधोळकर	271
41	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि समस्या	डॉ. दयानंद ऊ. राऊत	279
42	भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. प्रकाश सु. सोनक	284
43	महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी	डॉ. मिनाक्षी एन. कुबडे	291
44	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था	डॉ. एच. यू. पेटकर	295
45	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टिक्षेप	डॉ. ललीता ई. पूनय्या	303
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : शेती आणि शेतकरी	शशिकांत व्ही. डांगे	310
47	प्रकल्पग्रस्त शेतकरी व समस्या	मनोज ह. होले	315
48	सेंद्रिय शेती : शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचा जाहीरनामा	डॉ. बाबा शंभरकर	323
49	शासन धोरणे आणि शेतीकरिता कार्यक्रम	प्रज्ञा प्र. पाटील	328
50	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय	महेंद्र अ. पखाले	334
51	विदर्भातील शेतकरी आणि आत्महत्या	डॉ. सी.पी. साखरवाडे	342
52	महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या आणि उपाययोजना	शैलेश डी. बलकी	346

विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टीक्षेप

■ डॉ. ललीता ई. प

प्रस्तावना -

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. ग्रामीण भागाचा विचार केल्यास ७५ लोक ग्रामीण भागातच राहतात आणि त्यांचा उदरनिर्वाह शेतीद्वारे होत असतो. ग्रामीण भागातील लोक शेतीशी निगडित व्यवसाय करित असतात. भारतीय अर्थ शेतीवरच अवलंबून असल्यामुळे शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आ

पावसावर अवलंबून असलेला शेती व्यवसाय हा आज पावसाच्या अनिर्या शेतकऱ्यांसाठी एक जुगार बनला. पिक विम्याचा फायदा सर्वानाच मिळ शेतमालाचे भाव केव्हाही पडतात. किंमतीमधून उत्पादन खर्च भरून निघ पूरक व्यवसायाचा अभाव, हंडापध्दती, खाजगी, सावकारी, अनियमित वि नापिकी, नियोजनाचा अभाव यामुळे आज शेतकरी वर्ग दारिद्र्य, गरीबी, आणि कर्जबाजारी झालेला दिसून येतो, त्यामुळे शेतकरी हताश होऊन नैराश्य निर्माण होऊन आत्महत्या करण्यास ते बळी पडतत. त्यामुळे शेतकरी व अनेक समस्यांना समोर जावे लागते. प्रस्तुत पेपरचा विषय "विदर्भातील शेत समस्या-सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टीक्षेप".

उद्देश -

- भारतीय शेतकऱ्यांचा दर्जा जाणून घेणे.
- शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे कारण जाणणे.
- कृषीविषयक सरकारचे धोरण व त्याचा शेतकऱ्यांना होणारा फाय घेणे.

आधुनिकीकरण नवीन औद्योगिक तंत्रज्ञान, नागरीकरण, पाश्चिम जागतिकीकरण इत्यादी प्रक्रिया अतिशय जलद गतीने जगातील संपूर्ण मानव क्रियाशील आहेत. जगातील विकसीत, विकसनशील अशा सर्वच राष्ट्रांनी ह्या

- सहाय्यक प्राध्यापक शारीरिक शिक्षण विभाग प्रमुख यशोदा गर्ल्स आर्टस् अँड कॉमर्स क

16. **Name of the Teacher** : Dr. Sudhakar Thool, & Dr. B. K. Thawkar (Department of Library)

Title of Chapter: Information Awareness through User Education (p131-137)

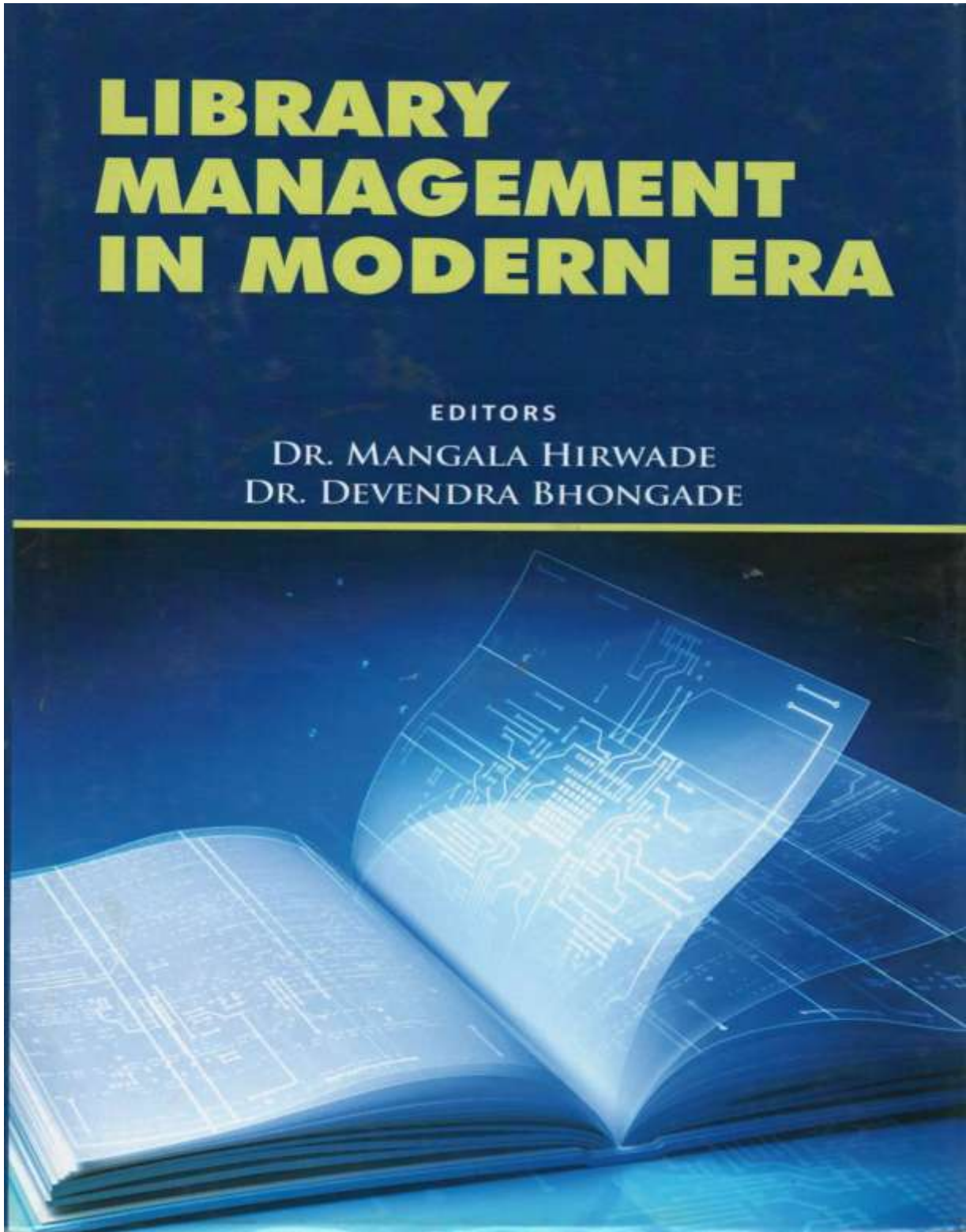
Title of Edited Book: Library Management in Modern Era

(Edited by Dr. Mangala Hirwade & Dr. Devendra Bhongade)

Name of Publisher: Delhi: JTS Publications

Year of Publication: 2017

ISBN No. : 978-93-87580-01-5

JTS Publications

V-508, Gali No. 17, Vijay Park Delhi-110053

Mob.08527460252, 09990236819

Email: jtspublications@gmail.com

Branch Office: A-9, Navjeevan Enclave

Ghaziabad, Uttar Pradesh, Pin-201102

©Jeevan Vikas Mahavidyalaya, Devgram, Nagpur-441301

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner.

First Edition 2017

ISBN 978-93-87580-01-5

9 789387 875801

PRINTED IN INDIA

Designed By

Harsimran Singh Pahwa (Harry)

Graphics Insight, Mahal, Nagpur-440032

Printed By

SHIVNERI OFFSET

Ram Coolers Square, New Shukarwari Road, Mahal, Nagpur-440032

All the views expressed are of the authors. Editors are not responsible for that.

Bhagavadgita Manuscripts in Maharashtra Based on National Mission for Manuscripts Dr. Sangita Chore, Dr Mangala A. Hirwade and Mr Rajendra Chore	116-121
The Information Needs and Problems Regarding Competitive Exams of Library users in Arts Colleges in Vidarbha Region Dr. Ramanik S. Lengure	122-127
Electronic Information Literacy Among the Faculty Members in Degree College Dr. Sudhir Astunkar and Dr. Chandrashekhar Hanwante	128-130
Information Awareness through User Education Dr. Sudhakar S. Thool and Dr. B. K. Thawakar	131-137
G P Birla Museum Library Hyderabad: A Study Mr. Rajendra Pahade	138-142
Awareness, Application and Implementation of Copyright Provisions in Dr. V.B. Alias Bhausahab Kolte Knowledge Resource Centre, RTM Nagpur University, Nagpur Ashok S. Khobragade	143-146
Information Needs Of Schedule Tribe Research Students: A Study Mrs. Sarika G. Choudhary and Dr. Satyaprakash M. Nikose	147-152
Important Role Ofmobile Application and Knowledgein Digital Age Dr. Ashish A. Thanekar	153-157
Management and Indicators for Qualities in Library Services Ms. Sangita Gangaram Utekar Ms. Kalpana Ranganatha Tathare	158-163
A Study of Impact of Intervention on Reading Habits of Students Dr. Mrs. Aparna S. Choudhary	164-167

INFORMATION AWARENESS THROUGH USER EDUCATION

Dr. Sudhakar S. Thool
Dr. B. K. Thawakar

Abstract

Users are required to identify what they do not know (their information need) in order to work on a problem. This paper also focuses on Introduction, Information literacy and its education, user education and its components, programmes, methods and Conclusion.

INTRODUCTION

With the advent of computers and communication technologies (ICT) affecting every aspect of the society, a huge amount of information is being generated in a variety of formats, all over the world, raising the question on its credibility, reliability and authenticity as a result. Information literacy (IL) promotes development of critical thinking, helps individuals to become more self-directed, and presume greater control over his or her own learning. Knowledge is of two kinds. Library users today are faced with a multiplicity of information resources and are continuously challenged in their efforts to effectively identify and access quality information in support of their studies. Too much information - "information overload" or "information anxiety" - can present a significant challenge for users. An enormous wastage of resources due to nonuse and misuse in all types of laboratories like libraries/ documentation centers /information centers which presents a tremendous challenge. For this, educating the user/trained user is the proper solution and with shrinking budgets, the libraries must encourage users to make better use of available resources. In addition, educating the library user improves the quality of use. User education aims to provide knowledge and skills necessary for a user to find out his own way.

INFORMATION LITERACY PROGRAM AND EDUCATION

Education aims to impart understanding and makes good citizens. Academic Institute like elementary schools, Colleges and Universities were viewed as a mode for passing down to the students all the necessary skills for effective citizenry. Libraries are the repositories of knowledge and form an integral part of education. Libraries have a long history, starting with the chained and closed-access libraries of ancient times to the present-day hybrid, digital, and virtual libraries that use the latest technology for provision of information through various services rendered by librarian. The shift is seen from preservation to dissemination. Every schools, colleges and universities have to integrate information literacy programme for all students where students are likely to develop a variety of the competencies at the end of the academic course in general area of interest. Usually this competencies are in the form of knowledge, skills, attitudes etc.

- Kumar, P. S. G. (2002). A Students Manual of Library and Information Science. Delhi: B. R. Publishing Corporation.
- Lewis, David and Foster, Allan. (1978). Tuition in library and literature use. In George Jefferson and GCK Smith-Bunett. London: Clive Bingley.
- Stevenson, M. B. (1978). The relationship of user education to other library services and faculty cooperation. London: Library Association.
- Charles H. Stevens. (1973). Library pathfinder: A new possibility for comparative reference service, Coll and Res. Lib, 41.

17. Name of the Teacher : Dr. Sudhakar Thool (Department of Library)

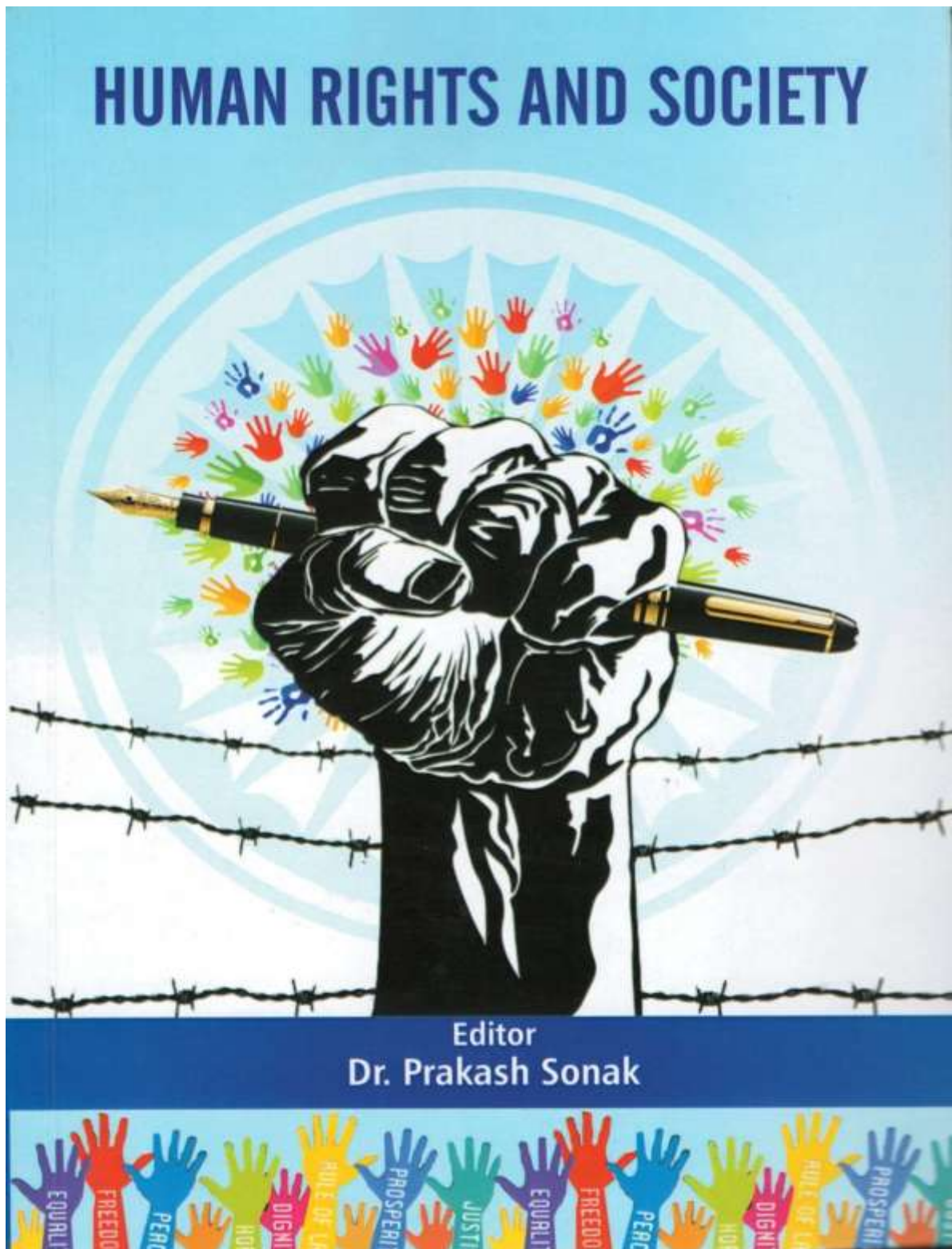
Title of Chapter: Human Rights, Cyberspace and Users: An Overview (p229-239)

Title of Edited Book: Human Rights and Society (Edited by Dr. Prakash Sonak)

Name of Publisher: Nagpur: Principal - Yashoda Girls' Arts and Commerce College

Year of Publication: 2018

ISBN No. : 978-81-920781-5-1

Human Rights & Society

Editor : Dr. Prakash Sonak

Published by :

Dr. Sharad Sambare

Officiting Principal

Yashoda Girls' Arts & Commerce College

Sneh Nagar, Nagpur M.S. (India)

Accredited B++ with 2.82 CGPA for First Cycle by NAAC

Tel. : 0712-2290637 Fax No. 0712- 2290368

Email : ygc.ngp@rediffmail.com

Website : www.ygcngp.org

Copyright©

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.

The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions, expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors/contributors.

The Editor, Advisory Committee, Editorial Board Members & Peer Reviewed Committee Printer bears no responsibility for them; whatsoever.

In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

Edition : 2018

ISBN - 978-81-920781-5-1

Price : Rs. 250/-

Designed & Printed by

Dinesh Graphic

Trimurti Nagar, Nagpur-440022

M.9422119631/9765762211

२०.	मानवाधिकार आणि समाज भेदभाव, अमानविय वागणुक १४८ आणि हिंसाचार आशिष ता. रंगारी	१४८
२१.	पर्यावरण प्रदुषण एक आरोग्यात्मक समस्या १५६ डॉ. प्रमोद देविदास पाटील	१५६
२२.	पर्यावरण प्रदुषणाचा मानवी स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम १६२ डॉ. ललीता ईश्वरन पूनय्या	१६२
२३.	मानवाधिकार: ऐतिहासिक समालोचन १६९ डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	१६९
२४.	आरोग्य व पर्यावरणात्मक समस्या १७५ प्रा. गोवर्धन या. वानखेडे	१७५
२५.	नागपुर जिल्ह्यात राबविण्यात येणाऱ्या एकात्मिक बाल १८२ विकास सेवा योजनेमार्फत दिल्या जाणाऱ्या पोषण आहार व आरोग्य शिक्षण या सेवांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रा. डॉ. दिलीप सवाईराम चव्हाण	१८२
२६.	सामाजिक न्याय और मानवाधिकार १९२ प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेन्डे	१९२
२७.	महिला सशक्तीकरण १९९ प्रा. सुधाकर माटे	१९९
२८.	Educational Rights of Dalit Women 205 Prof. Ms. Varsha Bhujbal	205
२९.	Education and Women Empowerment 214 Dr. Sucheta Parker	214
३०.	Women's Empowerment in India: Issues, Challenges 220 Asst. Prof. Prakash H. Sahare	220
३१.	Human Rights, Cyberspace and Users: 229 An Overview Dr. Sudhakar S Thool	229
३२.	Right to Food and Human Rights 240 Nishant Mate	240
३३.	Human Right And Law 250 Dr. Santosh P. Mendhekar	250
३४.	Human Rights: Right to Dignity 265 Amol Raut	265
३५.	Human Rights for Women in India 273 Dr. Pramod G. Fating	273

Human Rights, Cyberspace and Users: An Overview

Dr. Sudhakar S Thool

Librarian

Yashoda Girls College, Nagpur

Abstract

This lesson is to enlighten for the academicians and the non-tech savvy laymen to have first hand information about latest electronic gadgets i.e. internet, cell phones, laptops, etc. and their linkage with human rights across the world. It is also discussed with the difference between a traditional crime and a cybercrime is that the cybercrime involves in a crime related to offline-online computers handling. This also examines the conflicts of law in civilians mainly tort laws and laws on the protection of rights of the personality as well as intellectual property and criminal matters. One may wonder what the human rights are to do with or what the nexus is amongst human rights, cyberspace and computer's users. Human rights in the digital age are being contested very openly today. The text of world summit on the information society (WSIS) declaration of principles exposes a common vision of the information society, particularly with respect to Human Rights.

Introduction

An interconnected technology means intricate environment that involves interaction among people, software and services is known as Cyberspace. Cyber security denotes the technology and procedures intended to safeguard computers, networks and data from unlawful admittance weaknesses and attacks transported through the internet by cyber delinquents. For example in the context of Traditional theft, a thief breaks into Y's house and steals an object kept in the house. In the context of Hacking, a cyber-criminal/hacker sitting in his own house with his computer in hand, hacks the computer of Y and steals the data

- 14) Manjunatha, S. (2013). The usage of social networking sites among the college students in IJSS. Retrieved from <http://www.csa.in/IJSS>
- 15) Rao, K. K. Human Rights and Cyberspace: Use and Misuse. Retrieved from <http://docs.manupatra.in/newline/articles/Upload/C4971E8F-86E8-48E1-886B-CEF0B774397F.pdf>